МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ДОШКІЛЬНОЇ ТА ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: «**ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.013З-з
спеціальності 013 «Початкова освіта»
освітньо-професійної програми «Початкова освіта»
А. М. Слюсар

Керівник: професор кафедри дошкільної та початкової освіти, д. пед. н.
_____ Л. О. Сущенко

Рецензент: доцент кафедри дошкільної та початкової освіти, к. пед. н.
_____ А. Ф. Курінна

Запоріжжя
2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра дошкільної та початкової освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 013 «Початкова освіта»
Освітньо-професійна програма «Початкова освіта»

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри_____
«21» листопада 2024 року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Слюсар Альоні Миколаївні

1. Тема роботи: «Формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки»
керівник роботи Сущенко Лариса Олександрівна, професор кафедри дошкільної та початкової освіти, д. пед. н.
затверджена наказом ЗНУ від «24» вересня 2024 р. № 1446-с

2. Строк подання студентом роботи: 21 листопада 2024 р.

3. Вихідні дані до роботи: матеріали педагогічної практики, курсових робіт

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити): теоретично обґрунтувати змістову сутність та взаємозв'язок понять «свідомість» і «національна свідомість»; вивчити стан досліджуваної проблеми у практиці роботи закладів вищої освіти; визначити критерії та показники розвитку національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки; розробити та експериментально перевірити ефективність визначених напрямів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів; розробити методичні рекомендації щодо формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки засобами українського художнього слова.

5. Перелік графічного матеріалу: таблиць – 4, рисунків – 5.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Консультант	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Сущенко Л. О.	02.02.24 р.	02.02.24 р.
Розділ 1	Сущенко Л. О.	27.03.24 р.	27.03.24 р.
Розділ 2	Сущенко Л. О.	14.05.24 р.	14.05.24 р.
Висновки	Сущенко Л. О.	23.09.24 р.	23.09.24 р.

7. Дата видачі завдання: 02.02.24 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий	виконано
2	Написання вступу	березень	виконано
3	Написання першого розділу	квітень-червень	виконано
4	Написання другого розділу	вересень	виконано
5	Написання висновків	жовтень	виконано
6	Оформлення роботи, рецензування	листопад	виконано
7	Захист	грудень	виконано

Студент _____А. М. Слюсар
(підпис) (прізвище та ініціали)
Керівник роботи _____Л. О. Сущенко
(підпис) (прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____Ю. Є. Зубцова
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 92 с., 4 таблиці, 5 рисунків, 67 джерел.

Мета дослідження: розробити й експериментально перевірити ефективність напрямів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

Об'єкт дослідження: процес формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у фаховій підготовці.

Предмет дослідження: напрями формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс методів дослідження: теоретичні (аналіз науково-методичної літератури з питань формування національної свідомості студентської молоді; системно-структурний аналіз вивчення тенденцій розвитку та оновлення освітнього процесу щодо забезпечення формування національної свідомості студентів; прогнозування майбутнього розвитку проблеми); емпіричні (анкетування, бесіди, тестування, спостереження, опитування з метою дослідження факторів, що безпосередньо впливають на формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів; педагогічний експеримент).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що автором визначено й науково обґрунтовано основні напрями формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

Практичне значення дослідження полягає в розробленні та упровадженні методичних рекомендацій щодо формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки засобами українського художнього слова.

Галузь використання: заклади вищої та післядипломної освіти.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ, МАЙБУТНІ УЧИТЕЛІ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ, ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА, УКРАЇНСЬКЕ ХУДОЖНЄ СЛОВО

SUMMARY

Sliusar A. M. Formation of National Consciousness of the Future Primary School Teachers in the Process of Professional Training

The qualifying work consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of references (67 items). The volume of the qualifying paper is 92 pages (with 72 pages of the main text). The work contains 4 tables and 5 figures.

The purpose of the study is to develop and experimentally verify the effectiveness of directions for the formation of the national consciousness of future primary school teachers in the process of professional training.

According to the purpose, the following tasks are defined:

1. Theoretically substantiate the content essence and interrelation of the concepts «consciousness» and «national consciousness».
2. Study the state of the researched problem in the practice of higher education institutions.
3. Determine the criteria for indicators of the development of national consciousness of future primary school teachers in the process of professional training.
4. Develop and experimentally verify the effectiveness of the identified directions for the formation of the national consciousness of future primary school teachers.
5. Develop methodological recommendations for the formation of the national consciousness of future primary school teachers in the process of professional training using Ukrainian literary language means.

The object of the study is the process of the formation of the national consciousness of future primary school teachers in professional training.

The subject of the study is directions for the formation of the national consciousness of future primary school teachers in the process of professional training.

The first chapter, «Theoretical foundations of the formation of the national consciousness of future primary school teachers in the process of professional training» provides a scientific interpretation of the essence of key concepts of the research; a pedagogical analysis of the problem of the formation national consciousness through literary language means is conducted.

The second chapter, «Research and experimental work on the formation of national consciousness of future primary school teachers in the process of professional training» identifies and characterizes criteria, levels, and indicators of the development of national consciousness of future primary school teachers in professional training; diagnoses the levels of formation of national consciousness of future primary school teachers; presents an analysis of the results of research and experimental work.

The theoretical significance of the research lies in the fact that the author has identified and scientifically substantiated the main directions for the formation of the national consciousness of future primary school teachers in the process of professional training.

The practical significance of the research lies in the development and implementation of methodological recommendations for the formation of the national consciousness of future primary school teachers in the process of professional training using Ukrainian literary language means.

Keywords: national consciousness, future primary school teachers, professional training, Ukrainian literary language.

ЗМІСТ

Вступ……. 8
Розділ 1 Теоретичні основи формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки 12
1.1. Ключові поняття дослідження…… 12
1.2. Педагогічний аналіз проблеми формування національної свідомості засобами художнього слова……..……...……. 21
Розділ 2. Дослідно-експериментальна робота з формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки……..……..……..... 28
2.1. Критерії та показники розвитку національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки……. 28
2.2. Діагностика рівнів сформованості національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки 38
2.3. Упровадження напрямів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів…….. 51
2.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи……. 71
Висновки..... 82
Список використаних джерел..... 86

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена переходом від авторитарного до гуманного й демократичного суспільства, яке ґрунтується на специфічних особливостях українського менталітету, історичних цінностях і традиціях, національній культурі. Сучасний стан духовного й патріотичного відродження, єднання українського народу в умовах російсько-української війни, як ніколи, загострює проблему формування національної свідомості кожного громадянина України.

У зв'язку з цим, нагальним постає питання створення національної системи освіти як стратегічної складової цілісного процесу розбудови нашої держави, що впливатиме на майбутній розвиток життя кожної людини з обов'язковим глибоким усвідомленням свого права бути суб'єктом історії власного розвитку. Зважаючи на те, що основна місія у вихованні підростаючого покоління національно свідомих громадян України покладається на педагога, особливої актуальності набуває проблема формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів. Саме їх висока національна свідомість сприяє ефективній навчально-виховній діяльності здобувачів освіти.

Тому проблема формування національної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів є однією з найважливіших у процесі державотворення в Україні, оскільки від її вирішення залежить будова духовного стрижня особистості дитини зі сформованим високим рівнем національно-патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до України, турботи про благо своєї нації, її майбутнього, культури, мови й історії. Таким чином, першочерговим завданням сучасної професійно-педагогічної освіти є підготовка майбутніх учителів початкових класів з високим рівнем сформованості національно-патріотичної свідомості, центральним вектором якої постає усвідомленням власної гідності, національних цінностей, традицій,

культури, бути готовими брати активну участь у розбудові держави, поступаючись власними інтересами.

Дослідження феномена свідомості й самосвідомості особистості висвітлено в наукових працях Р. Декарта, У. Джеймса, В. Зінченка, Т. Леві, С. Максименка, В. Мухіна та ін. Фундаментальні ідеї формування і розвитку національної свідомості особистості розроблені в педагогічних працях Г. Ващенка, А. Макаренка, С. Русової, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Я. Чепіги та ін. Вивчення шляхів формування національної свідомості учнів засобами художнього слова здійснювали Т. Бугайко, Ф. Бугайко, О. Мазуркевич. Загальнопедагогічні й психологічні основи процесу формування світогляду молоді, ціннісних орієнтацій у навчанні й вихованні, моральної, естетичної, громадянської свідомості особистості подано в працях О. Богданової, В. Борисова, О. Вишневського, М. Євтуха, В. Мухіної, О. Набоки, В. Сипченка, М. Чепіль та ін.

Аналіз літературних джерел з проблеми дослідження засвідчує, що учені акцентують на почутті національної самосвідомості, завдяки якому людина стає сильною, здатною творити і розбудовувати свою національну державу, що виступає гарантом стабільності й могутності народу, його безсмертя.

Однак слід зазначити, що досліджень з проблеми формування національної свідомості, де б розроблялися практичні педагогічні можливості використання матеріалу вітчизняної літератури в процесі фахової підготовки студентів, недостатньо. Часто лишається поза увагою формування їхньої національної свідомості як обов’язкової професійної якості.

Таким чином, актуальність обраного нами напряму роботи зумовлена не лише об’єктивним вимогами часу, а недостатньою розробкою даної проблеми, що й спричинило вибір теми кваліфікаційної роботи *«Формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки»*.

Мета дослідження: розробити й експериментально перевірити ефективність напрямів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

Відповідно до мети дослідження було визначено завдання:

1. Теоретично обґрунтувати змістову сутність та взаємозв'язок понять «свідомість» і «національна свідомість».

2. Вивчити стан досліджуваної проблеми у практиці роботи закладів вищої освіти.

3. Визначити критерії та показники розвитку національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

4. Розробити та експериментально перевірити ефективність визначених напрямів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів.

5. Розробити методичні рекомендації щодо формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки засобами українського художнього слова.

Об'єкт дослідження: процес формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у фаховій підготовці.

Предмет дослідження: напрями формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

Для вирішення поставлених завдань використовувався комплекс методів дослідження: *теоретичні* (аналіз науково-методичної літератури з питань формування національної свідомості студентської молоді; системно-структурний аналіз вивчення тенденцій розвитку та оновлення освітнього процесу щодо забезпечення формування національної свідомості студентів; прогнозування майбутнього розвитку проблеми); *емпіричні* (анкетування, бесіди, тестування, спостереження, опитування з метою дослідження факторів, що безпосередньо впливають на формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів; педагогічний експеримент з метою

перевірки ефективності запропонованих засобів формування національної свідомості майбутніх учителів).

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що автором визначено й науково обґрунтовано основні напрями формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки.

Практичне значення дослідження полягає в розробленні та упровадженні методичних рекомендацій щодо формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки засобами українського художнього слова.

Галузь використання: заклади вищої та післядипломної освіти.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

1.1. Ключові поняття дослідження

У Концепції національного виховання, Національній доктрині розвитку освіти у XXI столітті, інших нормативних документах щодо неперервної освіти наголошується на тому, що головною метою національного виховання на сучасному етапі є передача молоді соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі – формування особистісних рис громадянина України.

Національне виховання – важливий чинник освітнього процесу закладів вищої освіти (далі – ЗВО). Завдяки ентузіазму і подвижництву багатьох викладачів ведеться плідна робота, що дозволяє формувати і розвивати у студентів, майбутніх учителів, громадянські, етичні, естетичні, екологічні цінності. Багато уваги приділяється такій діяльності не тільки в процесі навчання, а й в позанавчальній роботі. Спеціальні клуби, будинки творчості для юнацтва і молоді надають можливість студентам реалізувати творчий, пізнавальний, спортивний потенціал.

Очевидно, що сьогодні прийшов час переглянути багато аспектів сучасної освіти в цілому і вищої зокрема, тому що вона повинна бути орієнтована на людину не тільки як частину соціуму, але і як на неповторну індивідуальність. Навчитися розвивати творчі можливості і таланти студентів, апелювати до їхніх емоцій – такий *перший етап* формування особистості. *Другим етапом* даного процесу стане освоєння форм і методів розвитку цілісного мислення, формування і становлення самосвідомості молоді. Педагог, який розуміє всю міру відповідальності, повинен мати особливу сприйнятливість до студентської

«Я-самості» і всіх її проявів, враховувати індивідуальну траєкторію розвитку студентів (що не означає повної відмови від власної траєкторії розвитку і навіть від власних освітніх і виховних програм, створюваних дорослими людьми на благо підростаючого покоління). Перехід від установки на розвиток студентів до педагогічної цінності саморозвитку студента і педагога – це і є формула нового підходу до виховання в цілому і нової педагогіки, зокрема.

Розуміючи, що нині ще знаходимось на етапі «очищення, переоцінки цінностей», спробуємо обґрунтувати сутність такого поняття, як «національна свідомість» у системі інших національних цінностей. Насамперед ми виходимо з того, що людина, як біосоціальна істота, реалізує себе в зовнішньому стосовно неї світі (зовнішньому середовищі) цілісно. Взаємодія людини з зовнішнім середовищем відбувається за допомогою властивого лише людині психічного механізму свідомості. Тому з метою глибшого розуміння сутності поняття «національна свідомість» необхідно встановити взаємозв’язок таких понять як «свідомість», «самосвідомість» та «національна свідомість» і «національна самосвідомість».

Під *свідомістю* ми розуміємо здатність людини сприймати прояви зовнішнього середовища і адекватно реагувати на них. Свідомість – одне з основних понять філософії, соціології і психології, що означає людську здатність ідеального відтворення дійсності в мисленні. «Свідомість – вища форма психічного відображення, властива суспільно розвинутій людині і пов’язана з мовою, сформувалася на основі й у процесі суспільної практики. Виступає у двох формах: індивідуальній (особистій) і суспільній. Суспільна свідомість – відображення суспільного буття; форми суспільної свідомості – наука, філософія, мистецтво, моральність, релігія, політика, право» [51].

У психології свідомість розглядається у нерозривному зв’язку з реальною предметною діяльністю особистості в контексті всього її соціального буття як суспільної істоти. Тому, виховання свідомості здійснюється головним чином через формування у людини вміння і потреби правильно аналізувати й

оцінювати поведінку та діяльність оточуючих і перенесення цих умінь на себе [32].

В українському педагогічному словнику свідомість розглядається як усвідомлення людиною себе самої як особистості, своїх фізичних сил і розумових здібностей, вчинків і дій, їхніх мотивів і мети, свого ставлення до зовнішнього світу, інших людей і до самого себе [16].

Самосвідомість – дуже складне явище нашого психічного життя. Це така свідомість, що спрямована на себе; отут людина виступає ніби у двох параметрах: вона і та, що пізнає, і та, кого пізнають. Філософія визначає самосвідомість як виокремлення людиною себе з об'єктивного світу, усвідомлення свого відношення до світу, себе як особистості.

За останні роки сучасні педагоги та психологи досліджують широкий спектр підходів до проблематики саме *національної свідомості.* В українському педагогічному словнику визначено національну свідомість як ієрархічно підпорядкований елемент національного виховання: «Національне виховання – це історично зумовлена і створена самим народом сукупність ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв та інших форм соціальної практики, спрямованих на організацію життєдіяльності підростаючих поколінь, у процесі якої засвоюється духовна і матеріальна культура нації, формується національна свідомість і досягається духовна єдність поколінь. Національне виховання – це виховання підростаючих поколінь у дусі українського виховного ідеалу на багатовікових традиціях...» [10].

Серед сучасних дослідників І. Кресіна [33] всебічно аналізує феномен української національної свідомості в контексті тих політичних процесів, що відбуваються в Україні й у світі. Для цього представляє різні методи дослідження: культурно-історичний, етнопсихологічний, соціологічний, структурно-функціональний, етнополітологічний та біогеодетерміністський. Вона виділяє три рівні національної свідомості: буденний, теоретичний, державно-політичний, докладно висвітлює різноманітні вияви біогеочинників на всіх рівнях національної свідомості. Буденна свідомість – це своєрідне

«сито», крізь яке після певного періоду просіювання відходить усе несуттєве, незначуще, а залишається вагоме для нації, її всебічного уконституювання та поступу [33].

До вищих щаблів національної свідомості належать теоретичний і державно-політичний рівень. Теоретичний рівень національної свідомості – це науково обґрунтовані чи мистецьки осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, її здатність на основі рефлексії до самоопанування та самоствердження. Саме на теоретичному рівні формуються і обґрунтовуються національна ідея, національний ідеал. Нарешті, державно-політичний рівень – це той рівень національної свідомості, на якому безпосередньо фіксуються і формуються національні інтереси, політичні вимоги, державна політика. Найважливішими складниками національної свідомості, таким чином, є етнічна і національна ідентичність як її вищий тип, етнічна свідомість, національна самосвідомість, подвійна етнонаціональна свідомість, історична пам’ять, національна ідея, національний менталітет і характер, національні психологічні «комплекси» тощо.

Заслуговує на увагу те, що дослідниця, окрім ґрунтовного вивчення проблеми, робить теоретичні узагальнення у практику сьогодення. І це важливо, на нашу думку, оскільки не лише в Україні, а й у більшості країн світу проблема подвійної етнонаціональної свідомості є актуальною і в теоретичному і, насамперед, у політичному сенсі.

І. Кресіна, вивчаючи національну свідомість, виділяє наступні її характеристики: універсальність (відображає інтереси нації), цілісність (генерує і формує національні інтереси), системність (містить функціональні компоненти сфери вияву), структурна сталість та амортизаційність (відкидає несуттєві зовнішні впливи), динамізм, інноваційна сприйнятливість та відкритість (приймає нові, адекватні парадигмам її розвитку, феномени) [33].

За своїм змістом національна свідомість – це діалектична єдність загальнолюдського і національного, в якій загальнолюдське проявляється в

неповторному бутті нації. Спрощене і деформоване розуміння національної свідомості проявляється у двох крайнощах: у свідомості національної виключності, національної і расової нетерпимості, з одного боку, і свідомості національної меншовартості – з іншого [40].

Проблема національної свідомості людини прямо пов’язана з ідеєю формування суспільного ладу, де кожен індивідуум вільно працює, враховуються його потреби й умови всебічного розвитку. Для нашої роботи важливими є думки педагогів Відродження, які вважали, що велику роль у становленні етичної й естетичної свідомості молоді відіграє вивчення літератур і мов різних народів, відстоювали комплексне, різнобічне навчання (М. Монтень, Т. Мор, В. да Фельтре, Ф. Рабле). Формування і розвиток активної, самостійно мислячої, вільної, гармонійної людини – головна мета виховання педагогів епохи Просвітництва (Я. Коменського, Д. Локка, Ж.-Ж. Руссо). Таким чином, витоками гуманного самовираження є гармонія мети, засобу і результату в процесі соціальної діяльності людини. Ступенем цієї гармонії й умовами діяльності є детермінована міра свободи особистості.

Християнський гуманізм, поставивши в центр своїх міркувань ідею праці, проголосив ідею існування особистості, яка одночасно утверджує себе і віддає себе іншим, тобто особистістю одночасно є «Я» і інобуття. Прикладом розуміння особливої ролі свідомості в структурі особистості людини є близькі нашому дослідженню концепції Г. Сковороди, О. Духновича і К. Ушинського і, звичайно, Т. Шевченка.

З творчістю Т. Шевченка розпочалася нова доба в українському відродженні. Акумулятором національного духу назвав Т. Шевченка Є. Маланюк. Головною ідеєю морально-етичного вчення Т. Шевченка є ідея про революцію свідомості як передумови й умови розвитку людства. Імпульсом до цього вчення послужив створений письменником образ духовної, діяльнісної людини, усі здібності якої формуються за життя, а можливості удосконалювання їх – безмежні. Він зв’язував суть людини насамперед з моральністю, умінням підкорити плотський початок – свідомому, особисте –

благу інших, із прагненням осмислити залежність своїх вчинків від обставин, зробити своє життя не здобутком обставин, а здобутком душі.

Біологічний рівень особистості є, за розумінням Т. Шевченка, «засобом» для набуття таланту, для справжньої самореалізації. Однак зміст життя людини складається з постійного вибору вчинків, подоланні протиріч між необхідністю зберігати і стверджувати себе як «Я – особистість» і необхідністю моральних безкорисливих дій. У цьому Шевченко вбачав діалектику «плоті» і «духу», у якій перемагає «дух», але перемога ця ніколи не є остаточною, бо саме вона і складає сутність життя як окремої людини, так і всього людства [66].

Утвердження нового життєрозуміння, в основі якого лежить образ духовної, моральної людини, було можливим лише за умови визнання повноцінності буття інших людей. Тому становлення особистості Шевченко пов’язував насамперед з розвинутою моральною свідомістю, підкреслюючи, що духовно моральна людина народжується в результаті діяльної любові до людей, живої і неживої природи. Т. Шевченко пов’язує рівень моральності суспільства з пануючим навчанням про сенс життя.

У політологічному енциклопедичному словнику поняття «національна самосвідомість» трактується як «сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, які відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень членів національно-етнічної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце і призначення серед інших спільнот, а також характер взаємовідносин з ними. Національна самосвідомість є основою, ядром національної свідомості, її активним началом, вона характеризує національну свідомість в актуальній даності суб’єкта, який є її носієм. На відміну від національної свідомості, яка є синтезуючою формою уявлень національно-етнічної групи, національна самосвідомість виступає індивідуалізованою формою, що відображає, перш за все, ступінь засвоєння елементів загальнонаціональної свідомості окремими представниками національно-етнічної спільноти.

О. Слоньовська під національною самосвідомістю розуміє систему уявлень індивідуума про ті ознаки, які: а) стверджують факт його

приналежності до певної національної спільноти; б) відрізняють його від членів іншої етнічної спільноти. Це визначення підкреслює значення уявлень про етнодиференціюючі ознаки й дає засоби для більш точного визначення структури національної самосвідомості особистості [49].

У структуру національної самосвідомості входять погляди і уявлення, пов'язані із самовизначенням національної спільноти, з усвідомленням соціальних, соціально-політичних, моральних, естетичних та багатьох інших цінностей, входять психічний склад, національний характер, норми, уподобання, тобто явища, які охоплюють поняття «національна психологія». Завдяки самосвідомості нація осягає здатність до самоохорони, саморозвитку.

Отже, національну самосвідомість ми розуміємо як усвідомлення нацією себе як суб'єкта історичних дій, своїх інтересів, свого місця у світі, своєї історії і культури. На відміну від етнічної самосвідомості, що полягає в усвідомленні етносом себе як спільності біогеографічно-психологічно-культурної з основним ідентифікуючим принципом «ми» – «вони», національна самосвідомість ґрунтується на державній, політичній, громадській, поліетнічній самоідентифікації. Національна свідомість же виступає як усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної (крім та поряд з етнічною) належності, спільної історичної долі, спорідненості геополітичних, культурних, соціальних, історичних інтересів. Вона пов'язана із самоідентифікацією нації.

С. Борисова виділяє у структурі національної самосвідомості три компоненти: раціонально-пізнавальний (гносеологічний), емоційно-ціннісний (аксіологічний), поведінково-діяльнісний (онтологічний). При цьому перевага надається емоційно-ціннісному компоненту, який на її думку, є найбільш перспективним з точки зору педагогічного впливу, оскільки оперує привабливими, емоційно-забарвленими образами [8].

Ураховуючи чисельність визначень поняття «національна свідомість», ми на підставі вивчення, аналізу й узагальнення теоретичних засад та практики національного виховання зробили спробу дати узагальнююче визначення: під

«національною свідомістю» ми розуміємо складне психічне утворення особистості, що є усвідомленням причетності до нації та зорієнтовує особистість на працю в ім’я розвитку своєї держави.

Узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок про те, що серед різних філософських, політологічних, педагогічних, психологічних теорій одне з провідних місць займають вчення про самодостатню, цілком реалізовану особистість, яка характеризується гуманістичною спрямованістю (совістю, прагненням до справедливості, краси, істини). Ці об’єктивні цінності й ідеали суспільства мають перетворитися в мотиви поведінки, стати умовою актуалізації особистісного потенціалу людини. Тому національна свідомість студентів – майбутніх професіоналів у різних сферах політичного, державного, наукового і культурного життя, формується за реалізації всіх завдань виховання. Адже у період «ідеологічного хаосу» саме молодь стає жертвою різноманітної екстремістської пропаганди, бо в умовах криз людина, а молода особливо, не здатна діяти на ґрунті власного розуміння об’єктивних закономірностей суспільного розвитку. А тому відбувається актуалізація як раціональних, так і псевдораціональних компонентів свідомості й самосвідомості. Отже, необхідне не жорстке формування їх, а уважне, тендітне плекання складових свідомості й самосвідомості. Причому особливого значення набуває створення особистістю, що розвивається, мотивації своєї світоглядної позиції.

З’ясувати роль поняття національної свідомості в суспільному житті допомагають його функції. Зазначимо, що проблема функціонального навантаження національної свідомості в науковій літературі розглядалася. Цьому питанню приділяється достатня увага у сучасних дослідженнях і воно вирішується авторами відповідно до цілей, що були поставлені.

Як зазначалося вище, національна свідомість існує як результат усвідомлення нацією себе, своєї ментальності і реальності часово-просторових меж свого існування та відповідне відбиття цього у свідомості індивіда. Тому

найбільш загальною й найважливішою функцією національної свідомості, на думку переважної більшості дослідників, є *орієнтаційно-пізнавальна.*

Кожна особистість, як правило, ідентифікує себе з кимось, а значить і відокремлює себе від інших, від тих, з ким себе не ідентифікує. Це необхідно, щоб знайти себе і зорієнтуватися, визначитися у цьому світі. Тому наступна функція може бути сформульована як *визначально-ідентифікаційна.*

Високий ступінь соціальної організації етнічної спільноти, цілеспрямований рух до об'єднання, консолідації ставить за мету створення власної держави. Такий процес є свідченням наявності у національній свідомості *організаційно-консолідуючої* функції.

З попередньою функцією тісно пов'язана наступна – *емоційно-оцінювальна*, бо для процесу ідентифікації велике значення має емоційно-чуттєве сприйняття, яке впливає на оцінку усього, що пов'язане з національним.

Репрезентація перед зовнішнім світом є духовною потребою будь-якого народу, будь-якої нації. Тому важливу роль виконує *культуротворча функція*, що через найталановитіші особистості представляє народ творцем культури людства взагалі.

Сутність наступної *регулятивно-контролюючої* функції полягає у тому, щоб у процесі становлення та розвитку національної свідомості не допустити протиставлення національних цінностей та ідеалів одного народу ідеалам та цінностям інших народів; у співробітництві та творчій співпраці з представниками інших народностей, навіть якщо їхні цінності та погляди на світ суттєво відрізняються від наших. Саме так національна свідомість регулює діяльність індивіда щодо входження в соціальну спільноту і вираження себе як члена цієї спільноти. Таким чином, ми сформулювали основні функції національної свідомості.

Отже, виходячи з вищезазначеного, маємо підстави зробити такі висновки.

1. Формування національної свідомості ми розуміємо як процес цілеспрямованого виховання якостей, притаманних національній спільноті, як розвиток її усвідомлення й оцінки себе особистістю, яка у власній діяльності орієнтується на культурно-історичні цінності, спрямовані на гуманістичні громадянські ідеали сучасної цивілізації.

Національна свідомість має три рівні розвитку: етнонаціональний, культурно-історичний, громадянсько-політичний. При цьому саме ступінь другий – культурницький – є таким, що виявляє національну належність та репрезентує її назовні, перед усіма «іншими».

2. Основні функції національної свідомості, які склалися у процесі її культурно-історичного розвитку, такі: орієнтаційно-пізнавальна, визначально-ідентифікаційна, організаційно-консолідуюча, емоційно-оцінювальна, культуротворча, регулятивно-контролююча.

3. Урахування рівнів розвитку національної свідомості, її показників та основних функцій необхідне у процесі цілеспрямованої роботи щодо формування національної свідомості, передусім студентської молоді, яка пов’язує своє майбутнє з навчанням та вихованням дітей.

1.2. Педагогічний аналіз проблеми формування національної свідомості засобами художнього слова

Проблемі формування національної свідомості у вітчизняній педагогіці приділяється досить значна увага останні десять років, і це зрозуміло. Ми бачимо намагання осягнути як цю проблему у цілому, так і окремі аспекти її змісту. Найбільш фундаментальним дослідженням у вітчизняній педагогічній науці початку нового століття є монографія М. Чепіль «Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина XIX – перша третина XX ст.)» [64]. Крім заявленого у темі регіонального аспекту, який розробляється надзвичайно ретельно, у роботі розглядаються

загальнотеоретичні питання й історична панорама становлення проблеми формування національної свідомості в Україні зазначеного періоду, подається аналіз широкої джерельної бази і стану розробленості її сьогодні. Висвітлюються суспільно-політичні та культурно-освітні передумови формування національної свідомості молоді, історична роль національно-культурного відродження як складової частини загального культурного поступу, становлення ідеї нації у вітчизняній та зарубіжній філософській думці XIX-XX століть, значення української національної ідеї у педагогічній думці Галичини тощо.

Слід відзначити, що дослідниця не погоджується із думкою частини науковців про ототожнення понять національної свідомості і національної самосвідомості і пропонує докладний огляд іншої позиції, до якої приєднується і вона [64, с. 112–117]. Перше, якщо говорити коротко, тлумачиться як таке, що пов’язане більше із ідеологічними факторами у формуванні уявлень не тільки про свою, а й про інші нації, друге – таке, що спирається у більшій мірі на емоційний фактор усвідомлення своєї національної приналежності.

Важливим зауваженням М. Чепіль слід визнати констатацію «дивовижної» соціальної апатії, індиферентності, деморалізації та маргіналізації значної частини населення України [64, с. 117], що ще раз підкреслює неабияку актуальність проблеми формування національної свідомості у молоді, яка і є нашим майбутнім.

У дослідженнях кандидата педагогічних наук, професора П. Щербаня наголошується на тому, що формування національної свідомості майбутніх громадян без оволодіння рідною мовою, без реформи національної системи освіти, культури й моралі ніколи не відбудеться. Тільки тоді, коли українська національна ідея і моральна реформа підуть попереду, будуть здійснені й усі інші, в тому числі політичні й економічні реформи. Сьогодні, переконаний автор, йде процес духовного пограбування українського народу, що відбувається в усіх галузях культури і мистецтва. «Пропагувати беззмістовну, аморальну і безглузду, з дозволу сказати, «поезію» – це торувати молодому

поколінню шлях до напівкультури і повного здичавіння. Краща форма боротьби з агресивною бездуховністю – протиставити їй духовність і культуру нації, народу, культуру людини, культуру праці і поведінки» [67].

Ми цілком погоджуємося з думкою автора про те, що головною ознакою нації і основним засобом виховання молоді є національна мова. У XXI ст. ми маємо стати не зросійщеними малоросами, а гідними своєї історії, своїх предків, своєї землі і нашого часу українцями. Українська мова має розглядатися як культурно-національна сила суспільства, без якої неможливо виховати громадян-патріотів Української держави [55]. Доречними з цього приводу звучать слова В Сухомлинського: «Школа стане вогнищем культури, коли в ній запанують чотири культи: культ батьківщини, культ людини, культ книжки і культ рідного слова...» [55].

Тепер ми зупинимося на працях, у яких дослідники даної проблематики спираються на матеріал художньо-образного характеру, перш за все, мистецтво слова. Цікавою уявляється робота Н. Мещерякової, де досліджується проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX – початку XX століть [39]. Нашим завданням не є докладний аналіз цієї та інших праць, відзначимо лише те, що підтверджує нашу точку зору щодо особливого значення емоціонального компонента національної свідомості [39], а також значення мистецтва в процесі національного виховання: літератури, театру, музики тощо [39], про що йдеться у даному дослідженні.

У дослідженні «Формування національної самосвідомості студентів мистецько-педагогічних спеціальностей засобами театралізації народних свят» Р. Береза доводить, що вирішення даної проблеми вимагає нових науково-практичних підходів, які повинні передбачати удосконалення і перебудову змісту форм і методів підготовки фахівців у галузі виховання шляхом залучення їх до заходів, які надають можливість творчого самовираження та збагачення національно-культурного досвіду [3]. Аналізуючи результати експериментальної роботи, він підкреслює ефективність емоційного сприйняття

«кінцевого продукту», тобто синкретичного театралізованого свята, створеного самими студентами [3], а також те, що спілкування з художньо-мистецькими формами сприяє шляху «безперешкодного проникнення» в емоційно-чуттєву сферу, тобто підсвідомість молодої людини, «де і відбувається, таким чином, закріплення національно-культурного досвіду» [3, с. 14].

Цікавого аспекту національного виховання через творчий розвиток особистості торкається у своєму дослідженні «Музично-творчий розвиток учнів молодшого шкільного віку засобами сучасного дитячого фольклору» О. Жорнова [22], яка доходить висновку, що у педагогічному процесі дитяча художня творчість розуміється й організується за принципами існування професійного мистецтва. Така опора у педагогічній роботі на загальнокультурницькі підмурівки й форми, які обов'язково мають національний характер та етнічне забарвлення, дає вельми позитивні результати у плані виховання молодої людини, яка свідомо пов'язує свої особисті інтереси з національними і має стати щирим громадянином незалежної Вітчизни.

Важливою складовою національної свідомості є знання. Але необхідно пам'ятати, що знання та ідеї перетворюються в погляди і переконання лише тоді, коли сама особистість отримує їх із певної сукупності інформації, фактів, художніх образів, народних традицій, звичаїв, обрядів. Не можна допустити, щоб національні світоглядні ідеї у свідомості студентів мали характер «голих і холодних» істин, які не «пройшли» через серце студентів, відірвані від їх життя, діяльності, потреб. Д. Тхоржевський зазначає: «Певне знання у результаті цілеспрямованої діяльності педагогів «зрощується», «сплавляється» у свідомості студентів з емоцією, волею, пам'яттю і трансформується у погляди, ідеали, які особистість прагне реалізувати» [61, с. 351].

Дуже близькою до нашої є позиція О. Вишневського з проблем національного виховання [12], перш за все, щодо визначення методологічних проблем і відповідних підходів до розвитку національної самосвідомості особистості. Він виділяє три структурних елементи, вони ж етапи (у нас – рівні) усвідомлення національної належності особистості, які за його термінологією

мають таку назву: етнічний, національно-патріотичний та державно-патріотичний [12]. Останній він називає «вершиною виховання національної самосвідомості», коли любов до своєї нації переростає у любов до Батьківщини і поняття національного виходить за рамки етнічності й сягає рівня державності. Тобто, розглядаючи процес виховання національної самосвідомості через поняття патріотизму, О. Вишневський підкреслює значення цього етапу як такого, коли патріотами України стають не лише етнічні українці, а й представники інших етносів (у його термінології – національностей), що живуть в Україні. Він також зазначає, що особливі труднощі у вирішенні цього питання існують в Східних і Південних регіонах країни. Тому саме там проблема формування національної свідомості, особливо майбутніх учителів, є найгострішою.

Таким чином, на основі викладеного у цьому підрозділі та спираючись на дослідження В. Борисова, С. Борисвої, О. Вишневського, І. Кресіної, Н. Мещерякової, Д. Тхоржевського, М. Чепіль, П. Щербаня, ми вважаємо можливим виділити такі найбільш загальні, основні структурні складові або *компоненти структури національної свідомості.*

Уявлення особистості про Україну, як незалежну державу, українську націю, її духовні цінності, українське суспільство, рідний край, його історію, родинно-побутові традиції та звичаї, свій родовід; обізнаність в національно-культурній галузі, певна переконаність у національних ідеалах складають *раціонально-пізнавальний компонент національної свідомості.* Наявність та розвиненість такого компонента свідомості спонукає людину до рішучих дій задля розвитку та процвітання свого народу, нації. Тому цей компонент можна охарактеризувати і як *когнітивний*.

Ціннісне ставлення людини до України, розбудови української держави, навколишнього середовища, оточуючих людей, до себе як до особистості та громадянина є складовими *емоційно-ціннісного компонента* структури національної свідомості, який віддзеркалює емоційне сприйняття культурних здобутків свого народу та відповідне їх оцінювання залежно від того, як це

відповідає уявленням про національну приналежність. Така складова свідомості спонукає людину до творчих дій щодо самоствердження себе саме як представника нації. Слід зазначити, що емоційно-ціннісний компонент є найбільш природним виразником безпосереднього відгуку особистості на будь-які його прояви у сфері культури, а значить, і всього життя. Особливо це стосується емоційної реакції молодої людини. Щоб зрозуміти вплив емоційно-ціннісного компоненту на інші компоненти національної свідомості слід пам'ятати, що без емоційної забарвленості не може бути ні будь-якої діяльності, ні навіть елементарного оцінювання. Можна стверджувати, що цей компонент має яскраво виражений *аксіологічний* характер.

Мета і мотиви поведінки особистості, ставлення її до своїх громадських обов'язків, до долі Батьківщини, до необхідності своєї участі в суспільній діяльності – складові т*ретього* компонента структури національної свідомості – *діяльнісно-практичного.* Насамперед, він відбивається у побуті, повсякденному житті людини, її ставлення до безпосередньо оточуючого середовища, навіть у певних рисах характеру. Цей компонент є фактично вираженням самого буття людини і тому носить цілком *онтологічний* характер.

Зазначені компоненти характеризують національну свідомість будь-якого суб'єкта, займаючи різний обсяг в її структурі, залежно від умов становлення та розвитку, культурного оточення, рівня, змісту освіти тощо.

Визначивши структурні компоненти національної свідомості, зупинимося на виявленні певних *факторів впливу* на процес її формування. Логіка дослідження вимагає на основі вивчених нами наукових праць зробити висновок про наявність основних факторів: *науково-світоглядного, художньо-естетичний та побутово-інформаційного.*

Науково-світоглядний фактор випливає з пізнавальної діяльності і спирається на знання історії свого народу, своєї країни, а звідси – свідомої орієнтації у напрямах національного розвитку. Слід зазначити, що художня література теж має велике значення на якість впливу цього фактора на формування національної свідомості.

Наступний фактор впливу – *художньо-естетичний* – уже безпосередньо стосується художнього слова, бо передбачає опанування художньої спадщини свого народу. Інакше кажучи, це оволодіння художньо-образною сферою, яка найбільш яскраво представляє саме національне у сприйнятті та свідомості людини.

Побутово-інформаційний фактор забезпечує насамперед традиційними засобами передавання інформації, необхідної для існування людини в даному соціумі – національній спільноті. Він має вплив через різні форми життя, властиві представникам того чи іншого етносу або нації. Важливою складовою цього фактора є мова та її комунікативні функції.

Таким чином, серед зазначених факторів найбільш впливовим, на наш погляд, є художньо-естетичний, бо саме він відбиває безпосереднє враження через художній образ, має особливий вплив на свідомість людини, перш за все, людини молодої. Базується ж він на специфічній якості, а саме: оперуванні емоційно забарвленими образами. І саме тому логіка нашої роботи вимагає дослідження специфіки та можливостей педагогічного впливу української літератури та її художнього слова.

РОЗДІЛ 2
ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Критерії та показники розвитку національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки

Теоретичний аналіз науково-педагогічних положень про формування національної свідомості особистості, обґрунтування змісту поняття «національна свідомість», визначення її структурних компонентів, рівнів розвитку, функцій та факторів впливу на формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів засобами українського художнього слова в процесі фахової підготовки стали основою організації експериментального педагогічного дослідження.

Для того, щоб з'ясувати зміст і напрями цієї роботи, важливо знати об'єктивний стан розвитку національної свідомості особистості. Тому, для виявлення ефективності формування національної свідомості особистості та її власних зусиль щодо цього, слід розробити критерії оцінки рівнів та показники розвитку національної свідомості майбутній учителів початкових класів, багатомірність яких забезпечує повноту і об'єктивність оцінки досліджуваного феномену.

Слід зазначити, що проблема критеріїв у педагогічній науці належить до однієї з найбільш складних та малорозроблених. Але в останні роки пошук показників сформованості національної свідомості помітно активізувався: з'явилися дослідження Л. Альшевської, Р. Берези, Л. Білас, В. Борисова, С. Борисової, Д. Тхоржевського, П. Щербаня та ін., у яких автори визначають провідні, з їхньої точки зору, ознаки, що характеризують той чи інший рівень сформованості національної свідомості.

Дослідники, визначаючи основні критерії оцінки рівнів розвитку національної свідомості, приходять до висновку, що національні моменти у феноменології соціально-психологічної активності особистості включають інтелектуальну, емоційну, вольову та міжособистісну діяльність, а також особливості поведінки. Згідно з концептуальними положеннями Д. Узнадзе, різноманітність явищ психічного життя людини переважно розпадається на три відмінні між собою групи: пізнання, почуття та волю, які складають три основні *сфери* духовного життя. Їх визначено як *інформаційно-когнітивну (знання), емоційно-чуттєву (емоції, почуття) та рефлексивну (дієво-вольову)*.

Ми у своїй роботі, спираючись на наявні досягнення педагогічної науки, розробили свої критерії, пов'язані, перш за все, із майбутньою професійною діяльністю вчителя початкових класів. Теоретичною основою розробки критеріїв для діагностики сформованості рівнів національної свідомості стало концептуальне положення Д. Узнадзе про сфери розвитку національної свідомості, що є основою її структурних компонентів:

– *раціонально-пізнавального (когнітивний),* який відтворює системність та глибину знань студентів про українську націю, її історико-культурну та духовну спадщину; національні морально-етичні та естетичні норми й цінності, що визначають духовне багатство і поведінку особи; осмислення проблем і потреби утвердження й зміцнення української державності, розуміння національної ідеї;

– *емоційно-ціннісний (аксіологічний),* який розкриває цілісну взаємодію емоцій і вищих соціальних почуттів (емоційно-оцінне ставлення студентів до національних та міжнаціональних проблем; почуття та переживання, пов'язані з національною ідентифікацією, ставленням до інших етносів тощо);

– *діяльнісно-практичний (онтологічний),* який включає прагнення й здатність студентів до практичних справ, вчинків і дій, спрямування своєї діяльності на основі національних інтересів.

Виходячи з цього, нами було розроблено наступні *показники,* покладені в основу оцінювання наявних *рівнів сформованості національної свідомості* у майбутніх учителів початкових класів:

1) цілісність культурологічних знань – це цілісність знань про національну культуру, потреба в їх розширенні та поглибленні. Цей критерій послуговує в основному для оцінки сформованості *раціонально-пізнавального (*когнітивного) компонента національної свідомості: знання та уявлення студентів про український етнос. Його основними *складовими є*: ідентифікація з українською нацією; знання української мови; знання української історії, культури, традицій та звичаїв; знання духовних (світоглядних, морально-етичних, естетичних) норм та цінностей українського народу; наявність національних поглядів та переконань;

2) шанобливе ставлення до культури – це шанобливе та емоційно-активне ставлення до будь-яких культурно-історичних здобутків і досягнень нації, народу. Цей показник, на нашу думку, є основним для оцінки рівня сформованості емоційно-ціннісного компонента національної свідомості, який виявляє: зацікавленість суспільними подіями та подіями культурного життя свого народу; потребу в опануванні історії українського народу для розуміння сутності сучасних культурно-історичних процесів; внутрішнє відчуття потреби у пропагуванні національної культури;

3) відповідальність за національні інтереси – це відчуття власної відповідальності за долю нації й народу через розуміння сутності національного інтересу та готовність діяти відповідно до нього. Даний показник є найбільш синкретичним: він спирається на емоційно-ціннісний компонент національної свідомості, але ж очевидним є його зв’язок і з раціонально-пізнавальним, а також втілення через діяльнісно-практичний. Він розкриває: відчуття необхідності обстоювання національних інтересів у духовній сфері життя; вболівання за успіхи в утвердженні та зміцненні української державності; відчуття обов’язку передачі національно-культурної спадщини майбутнім поколінням;

4) практична участь у розвитку культури – це сприяння розвитку національної культури через особисту творчу діяльність. Цей показник безпосередньо відбиває можливість оцінки сформованості діяльнісно-практичного компонента досліджуваної якості особистості. Його характеризує: готовність діяти або реагувати відповідно до своїх уявлень про національну культуру; постійне користування українською мовою; відстоювання власної національної гідності; систематичне поглиблення власних знань про історію, культуру, традиції та звичаї українського народу; наслідування українських духовних норм, цінностей, способу життя; вміння користуватися знаннями у відстоюванні власних національно-патріотичних переконань; активна участь у дискусіях, пов'язаних із національними та міжнаціональними проблемами; активна громадянська позиція; професійна здатність створювати певні культурні явища.

Викладені вище взаємозв'язки критеріїв оцінювання показників та рівнів сформованості національної свідомості зведено нами у схему (табл. 2.1), де наочно видно співвідношення сфер вияву національної свідомості, її компонентів та показників виявлення рівнів їх сформованості.

Переважна більшість дослідників визначає три рівні сформованості національної свідомості: низький, середній та високий. Проте ми поділяємо думки С. Борисової та М. Чепіль щодо введення ще одного ступеня, який би відбивав рівень сформованості її у тієї частини респондентів, яка виявила байдуже ставлення до проблеми національно-культурного відродження країни. Такий рівень дослідники визначають як *«дуже низький»* або маргінальний. Він характеризується відсутністю національної свідомості (людина не усвідомлює своєї національної приналежності, виявляє байдужість до цього питання, а також до процесу формування національної свідомості; відверто заперечує важливість пізнання культурно-мистецьких надбань).

Таблиця 2.1

Взаємозв’язки показників оцінювання та рівнів сформованості національної свідомості

ПОКАЗНИКИ / РІВНІ	Р А Ц І О Н А Л Ь Н О - П І З Н А В А Л Ь Н И Й К О М П О Н Е Н Т	Е М О Ц І Й Н О - Ц І Н Н І С Н И Й К О М П О Н Е Н Т	Д І Я Л Ь Н І С Н О - П Р А К Т И Ч Н И Й К О М П О Н Е Н Т
	цілісність культурологічних знань	**а) шанобливе ставлення до культури б) відповідальність за національні інтереси**	**практична участь у розвитку національної культури**
ДУЖЕ НИЗЬКИЙ	- неусвідомлення своєї національної приналежності, байдужість до процесу формування національної свідомості, - відверте заперечення важливості осягнення культурно-мистецьких надбань.	*а)* - відверте заперечення важливості суспільних подій та подій культурного життя свого народу; - відсутність потреби в опануванні історії українського народу для розуміння сутності сучасних культурно-історичних подій та потреби у пропагуванні національної культури. *б)* - відсутність уявлень про важливість культурно-мистецьких засобів самоутвердження нації; - відсутність необхідності обстоювання національних інтересів у духовній сфері життя; - нерозуміння важливості передачі національно-культурної спадщини майбутнім поколінням.	- заперечення важливості осягнення культурно-мистецькими надбаннями; - гранично формальне відношення до професійної необхідності створювати певні культурні явища; - відсутність творчої самореалізації у напряму розвитку національної культури.
НИЗЬКИЙ	- розуміння національного відбувається на основі виключно родинних зв'язків; - слабка орієнтація в галузі національної культури та її окремих елементів; - державницький рівень розуміння національної культури функціонує в свідомості у вигляді окремих уявлень, фрагментарних фактів; - нездатність визначити конкретні специфічні риси, своєрідність рідної культури; - низький рівень мотивації відносно культури свого народу; - відсутність знань відносно історичного коріння, традицій, мистецтва; - невміння спілкуватися рідною мовою.	*а)* - відсутність зацікавленості суспільними подіями та подіями культурного життя свого народу; - низький рівень мотивації відносно розуміння сутності сучасних культурно-історичних процесів; - відсутність потреби у пропагуванні національної культури. *б)* - досить формальне відношення до важливості культурно-мистецьких засобів самоствердження нації; - поверхове розуміння можливості й необхідності обстоювання національних інтересів у духовній сфері життя; - нерозуміння важливості й обов'язковості передачі національно-культурної спадщини майбутнім поколінням.	- нечітке уявлення про конкретні, специфічні риси, своєрідність національної культури, тому готовність діяти відповідно до своїх уявлень про національну культуру не зовсім адекватна; - не визначена актуалізованість національної свідомості ; - формальна спрямованість на творчу самореалізацію у напряму розвитку національної культури.

ПОКАЗНИКИ / РІВНІ	Р А Ц І О Н А Л Ь Н О - П І З Н А В А Л Ь Н И Й К О М П О Н Е Н Т	Е М О Ц І И Н О - Ц І Н Н І С Н И Й К О М П О Н Е Н Т	Д І Я Л Ь Н І С Н О - П Р А К Т И Ч Н И Й К О М П О Н Е Н Т
	цілісність культурологічних знань	**а) шанобливе ставлення до культури б) відповідальність за національні інтереси**	**Практична участь у розвитку національної культури**
СЕРЕДНІЙ	- поверхова обізнаність з українською культурою та незначним інтересом до неї; - відсутність цілісного уявлення про національну культуру та її місце у світовій культурі; - усвідомлення себе українцями; - більш-менш вільне володіння українською мовою, але не вважають необхідним її використання; - проявляють невпевненість у необхідності та обов'язковості національно-державного згуртування суспільства; - політична активність - на рівні участі у виборах; - незначна схильність до творчої діяльності в окремих сферах національної культури; - відношення до об'єктів національної культури - здебільшого з позиції спостерігача, споживача; - інтерес лише до окремих суспільних та культурних явищ	*а)* - зацікавленість суспільними подіями та подіями культурного життя; - наявність мотивів та потреби в опануванні історії українського народу, але не завжди чітке розуміння сутності сучасних культурно-історичних процесів; - відчуття потреби у пропагуванні національної культури, але лише її окремих галузей. *б)* - відносне уявлення і розуміння важливості культурно-мистецьких засобів самоствердження нації; - достатня обізнаність у питанні обстоювання національних інтересів у мистецькій, освітянській сферах життя; - розуміння важливості передачі національно-культурної спадщини майбутнім поколінням.	- достатня готовність та можливість діяти або реагувати відповідно до своїх уявлень про національну культуру; - вміння професійно грамотно створювати певні культурні явища; - мотивована і усвідомлена реалізація у напряму подальшого розвитку національної культури.
ВИСОКИЙ	- системність знань майбутніх учителів за окремими змістовними елементами національної культури та обізнаність у сфері культури в цілому; - концептуальність уявлень про національну культуру; - високий рівень аргументованої самооцінки себе як представника своєї нації; - активне відношенням до об'єктів та явищ національно-культурного та суспільно-політичного життя; - висока політична активність на всіх рівнях суспільного життя; - розуміння необхідності національно-державного згуртування суспільства; - активна позиція щодо політичних процесів державотворення та усвідомлення їх значення для існування нації як такої.	*а)* - значний інтерес до суспільно-культурних подій; - мотивована потреба в опануванні історії українського народу та чітке розуміння сутності сучасних культурно-історичних процесів; - внутрішнє відчуття потреби у пропагуванні досягнень національної культури. *б)* - чітке вмотивоване уявлення про важливість культурно-мистецьких засобів самоствердження нації; - активна позиція щодо необхідності обстоювання національних інтересів у духовній сфері життя; - щире відчуття обов'язку передачі національно-культурної спадщини майбутнім поколінням.	- максимальна готовність діяти або реагувати відповідно до своїх уявлень про національну культуру; - професійне ставлення до розуміння актуалізованості національної свідомості, здатність створювати якісні певні культурні явища; - чітко виявлена спрямованість на творчу регуляцію у напряму подальшого розвитку національної культури.

Низький рівень сформованості національної свідомості свідчить про те, що: розуміння національного чи приналежності до національності відбувається на основі виключно родинних зв'язків; студенти дуже слабо орієнтуються в галузі національної культури та її окремих елементів; у них не сформовані найпростіші поняття відносно даного феномена; державницький рівень розуміння національної культури функціонує в свідомості у вигляді окремих уявлень, фрагментарних фактів; вони не знаходять і не визначають конкретні специфічні риси, своєрідність рідної культури; мають низький рівень мотивації відносно культури свого народу; відсутні знання щодо історичного коріння, традицій, мистецтва й культури; студенти не готові спілкуватися рідною мовою, бо слабо володіють нею. Однак вважають себе українцями, оскільки їхні батьки – українці.

Середній рівень сформованості національної свідомості характеризується: поверховою обізнаністю з українською культурою (літературою, музикою, образотворчим мистецтвом, архітектурою тощо) та інтересом до неї; відсутністю цілісного уявлення про національну культуру та її місця у культурі світовій; студенти усвідомлюють себе українцями; більш-менш вільно володіють українською мовою, але не завжди в сучасних умовах вважають необхідним її використання; проявляють невпевненість у необхідності та обов'язковості національно-державного згуртування суспільства (тобто в існуванні національної держави); політична активність – на рівні участі у виборах; проявляють схильність до творчої діяльності в окремих сферах національної культури; відношення до об'єктів національної культури – здебільшого з позиції спостерігача, споживача, який не досить часто, але регулярно переглядає телевізійні програми; виявляють інтерес лише до окремих суспільних та культурних явищ (здебільшого – це лише популярна естрадна музика).

Високий рівень розвитку національної свідомості характеризується: системністю знань майбутніх учителів за окремими змістовними елементами національної культури та обізнаністю у сфері культури в цілому;

концептуальністю уявлень про національну культуру; високим рівнем аргументованої самооцінки себе як представника своєї нації; активним відношенням до об'єктів та явищ національно-культурного та суспільно-політичного життя; висока політична активність на всіх рівнях суспільного життя; розуміння необхідності національно-державного згуртування суспільства; активна позиція щодо політичних процесів державотворення та усвідомлення їх значення для існування нації як такої.

Виходячи із вищезазначеного та спираючись на дослідження Л. Білас, нами було розроблено відповідну чотирьохрівневу шкалу показників оцінювання рівнів сформованості національної свідомості.

Показники кожного із рівнів національної свідомості оцінюється за чотирибальною шкалою: 0 балів – параметр дуже низького рівня; 1 бал – параметр низького рівня, 2 бали – параметр середнього рівня, 3 бали – параметр високого рівня. Рівень прояву кожного із показників національної свідомості ($P_{з.с.}$ – інформаційно-когнітивна (знаннєва) сфера; $P_{е.с}$ – емоційно-чуттєва сфера; $P_{р.с.}$ – рефлексивна (дієво-вольова) сфера розраховується за формулою:

$$P_{з.с} = \frac{C}{K}$$

де: $P_{з.с.}$ – рівень сформованості знаннєвої сфери національної свідомості;

C – сума набраних балів;

K – кількість показників, що враховується.

Рівень національної свідомості як цілісної якості $(P_{н.с.})$, що враховує усі три сфери вияву, визначається середньою арифметичною величиною:

$$P_{н.с.} = \frac{P_{з.с.} + P_{е.с.} + P_{р.с.}}{4}.$$

Якщо $P_{н.с.}$ в межах: 0 – 1,0 – дуже низький рівень;

1 – 1,5 – низький рівень;

1,6 – 2,4 – середній рівень;

2,5 – 3,0 – високий рівень.

У зв’язку з тим, що в теорії не напрацьовано універсального методу вивчення національної свідомості особистості студента, то в процесі проведення експериментальної роботи використовувалися діагностичні методики, за допомогою яких вивчалися питання ціннісних орієнтацій особистості (В. Скутіна, Б. Сосновський та ін.), етнічної ідентичності та національної свідомості особистості (Л. Дробіжева, В. Павленко, Г. Старовойтова та ін.); моральної вихованості школярів (І. Звєрєва, Л. Панченко, М. Ратко, О. Набока, Н. Загоренко та ін.); окремих аспектів національного виховання у школі (П. Ігнатенко, Н. Кравченко, І. Кресіна, Г. Майборода та ін.). Ці автори звертають увагу на дві взаємопов’язані між собою функції, які повинна виконувати педагогічна діагностика: констатація показників рівня вихованості особистості шляхом спостережень за її участю у різних видах діяльності; коригування на основі діагностичних даних їх особистісного розвитку.

Визначення рівня національної свідомості студентів розглядається в єдності процесу вивчення та коригування особистості і ґрунтується на принципах розвитку, об’єктивності, цілеспрямованості та всебічності. Діагностичні дані про рівень сформованості національної свідомості студентів дають підстави для пошуку ефективних напрямів, форм і методів її розвитку.

Оскільки у нашому дослідженні українське художнє слово визначено одним із основних засобів виховного впливу на розвиток національної свідомості студентів, то зміст і педагогічні технології навчальної дисципліни «Українська література» на базі Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради стали предметом вивчення його ефективності.

Ефективність заняття визначалася за традиційною схемою аналізу, який включає мету заняття, зміст навчання, педагогічні технології, навчальну діяльність суб’єктів освітнього процесу та результати навчальної діяльності студентів. Проте зверталась увага на наповненість кожного із елементів поданої

схеми компонентами національного виховання. Ефективність заняття визначалася за такими показниками:

– наявність *українознавчого матеріалу у змісті навчання* (відповідність темі та меті заняття дібраного українознавчого матеріалу, його актуальність і змістовно-інформаційна насиченість; присутність історико-українознавчого компоненту у змісті заняття і його віддзеркалення у подіях сьогодення);

– використання активних *педагогічних технологій* (раціональний добір форм, методів і прийомів, які стимулюють навчально-пізнавальну діяльність студентів, розвивають критичне мислення, спонукають до полеміки, дискусії, обговорення; формують уміння узагальнювати, аналізувати, синтезувати явища та факти, робити логічні висновки; розвивають творчий потенціал студентів);

– забезпечення *суб'єкт-суб'єктної взаємодії* (створення умов для емоційно-духовної єдності суб'єктів навчального процесу, їх колективної співпраці, особистісного самовираження; дотримання демократичного стилю спілкування, взаємоповаги, толерантності).

Дані спостереження, вивчення та оцінювання діяльності викладача фіксувалися і в подальшому використовувалися для визначення ефективності заняття, що передбачали два етапи. На початковому етапі визначався середній бал кожного аспекту заняття за такою формулою:

$$\frac{\sum_{1}^{5}}{n_1} = y \,,$$

де: ∑ – загальна сума балів показників;
n – кількість показників;
у– середня величина даного аспекту

Кожен показник оцінювався за такою бальною системою: «0» – показник не реалізований; «2» – низький рівень реалізації; «4» – середній рівень

реалізації; «5» – високий рівень реалізації. Коефіцієнт ефективності заняття визначається на основі суми середніх величин кожного аспекту за формулою:

$$K_{еф.у.} = \frac{\sum_{1}^{5}\frac{1}{n_1} + \sum_{1}^{5}\frac{1}{n_2} + \sum_{1}^{5}\frac{1}{n_3} + \sum_{1}^{5}\frac{1}{n_4}}{N \cdot n}$$

де N – загальна кількість аспектів спостереження заняття

Відповідно, рівень ефективності заняття вважався низьким, якщо $K_{еф.у.} <$ 0,5; якщо $K_{еф.у.}$ у межах від 0,5 до 0,75 ($0,5 \leq K_{еф.у.} < 0,75$) – це середній рівень ефективності заняття, високий рівень ефективності заняття становить $0,75 \leq K_{еф.у.} \leq$ 1,0.

Виважені критерії дають об'єктивну оцінку рівнів сформованості національної свідомості майбутніх учителів у процесі фахової підготовки засобами українського художнього слова і допомагають окреслити напрями, визначити форми і методи подальшої роботи щодо удосконалення складного і безперервного виховного процесу формування національної свідомості.

2.2. Діагностика рівнів сформованості національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки

Формування національної свідомості студентів закладів вищої освіти – одне з найважливіших завдань педагогічної освіти. Цій проблемі приділено значну увагу у Національній доктрині розвитку освіти. Необхідною професійною вимогою до вчителів майбутніх поколінь громадян України є високий рівень національної свідомості. Тому одним із основних завдань освітнього процесу, перш за все, є формування національної свідомості майбутніх фахівців.

Вивчення відповідної психолого-педагогічної літератури та аналіз педагогічного досвіду свідчать про недостатній рівень національної свідомості майбутніх учителів, що, в свою чергу, негативно позначається на їх професійній компетентності. Так, установлено, що 76% опитаних студентів не мають ніяких ідеалів, 60% із них не вважають за потрібне їх мати, а не знаходять їх у сучасному житті – 16%. Подібне зафіксоване й у галузі родинознавства. Дослідження В. Безродного та В. Максименко свідчать про те, що понад 36% опитаних навіть не знають, де проживали й чим займалися їхні діди. Це стосується не тільки студентської молоді, а всього народу і навіть його національної еліти, до якої належать представники управлінських сфер, наукова, творча інтелігенція тощо. Отже, у значної частини громадян України, у тому числі й студентської молоді, відсутні риси, що ідентифікують її з українським етносом, нацією, державою.

На жаль, вітчизняних наукових досліджень щодо діагностики рівнів сформованості національної свідомості недостатньо. Серед результативних і найбільш доступних методів діагностики національної свідомості є включене спостереження, узагальнення незалежних характеристик, тестування, анкетування тощо. На нашу думку, до об’єктивних методик слід віднести також і проективні, ситуативні методики та методики, які використовують інтервальні шкали вимірювання. Визначення «об’єктивні тести», які ми будемо використовувати в нашій роботі, належить Кеттеллу та його колегам і було використано Полом Клайном. «Об’єктивний тест – це тест, мета якого невідома досліджуваному (а тому результати не можуть бути фальсифіковані), і дані, які будуть отримані за його допомогою, можуть бути оцінені незалежно від особи, яка проводить дослідження й інтерпретацію» [61]. Перевага таких тестів полягає в їх практичному значенні. Коли респонденти не можуть вільно маніпулювати показниками, такий тест можна використовувати в процедурах визначення рівня національної свідомості. І все ж таки в об’єктивних тестах, і ми це повинні визнати, ненавмисна фальсифікація все ж можлива. Так, наприклад, у методиці «Асоціації» респонденти можуть малювати не так

вправно, як вони це можуть зробити. Але вони не знають, ані як це вплине на їх показники, ані навіть самих показників. Останнє речення дає нам ключ до розв'язання основної проблеми конструювання об'єктивних тестів. У відповідності з нашим визначенням, будь-яке завдання, яке може бути об'єктивно оцінене і не є безпосередньою реакцією на питання (як у тестах особистості), може бути об'єктивним тестом. Крім анкет і тестів, ми скористалися методиками, запропонованими науковцями В. Борисовим і Д. Тхоржевським [61], де основний методичний інструмент – це проєктивний малюнок.

Однією з основних складових частин констатувального етапу дослідження було анкетування генеральної сукупності, яку складали студенти Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради. Проведене анкетування великого масиву респондентів показало, що значна їх кількість, а у відносних величинах 60%, – переймається проблемами розвитку української національної культури. На жаль, близько 10% опитаних далекі від розуміння сутності й значення культури, а відтак вона не викликає у них закономірного інтересу. Проте 30% респондентів ще не визначилися у своєму ставленні до української національної культури. Це досить значна, майже третя частина від загального числа опитаних. Саме вона, насамперед, повинна стати об'єктом цілеспрямованого педагогічного впливу в процесі проведення формувального етапу експерименту.

Щодо української мови, то цікавим є той факт, що 100% респондентів своєю рідною мовою визнали українську. Кількісний та якісний аналіз результатів опитування дозволяє зробити висновок про сформованість національної свідомості у 60% респондентів, оскільки 31% опитаних, визначаючи своєю рідною мовою українську, на жаль, не визначилися у своєму ставленні до української національної культури. Проте рівень свого володіння українською мовою респонденти оцінили таким чином: 1,5% – як

незадовільний, 16,5% – як задовільний, 70% – як пристойний, добрий, а 12% – як відмінний.

До речі, кількісні результати відповідей на контрольне запитання № 1 основної анкети можуть бути доказом валідності одержаних результатів, що виявляють ставлення респондентів до української національної культури. Слід відзначити, що повторне анкетування майже 1/2 частини генеральної сукупності через півроку виявило подібні результати, які були проаналізовані нами як у кількісному, так і у якісному відношеннях. Таким чином, середньоарифметична кількість позитивних відповідей складає 62,5% загальної кількості опитаних, негативних – 7,75%, кількість респондентів, які не визначилися у ставленні до української національної культури, складає 29,75% опитаних.

На запитання «Чи вважаєте Ви себе національно свідомою особистістю?» 97,5% дали стверджувальну відповідь. Лише 2,5% опитаних не вважають себе національно свідомими громадянами. На нашу думку, самооцінка респондентів виглядає дещо завищеною, хоча якщо мати на увазі первинний рівень національного самоусвідомлення, тобто визнання себе людиною певної національності, то такий показник у кількісному вимірі може бути цілком імовірним, а то й більшим.

Курс «Українська література» вважають обов’язковим і необхідним для вивчення 81,4% респондентів, не обов’язковим – 10,1%, важко відповісти – 8,5% опитаних.

Викликають подив і деякі й інші результати опитування. Так, пригадати твори українських письменників, у яких постають картини історичного минулого України та обрядів, свят, традицій українського народу, змогли далеко не всі респонденти.

Слід зазначити, що отримані результати відповідей на питання № 14 та № 15 основної анкети, остаточно переконали нас у правильності вибору саме художнього слова як засобу виховання національної свідомості студентської молоді, зокрема майбутніх учителів початкових класів, оскільки воно має

широкі впливові можливості, є природним, найбільш доцільним і найефективнішим засобом виразності, з нашої точки зору, для сприйняття українським студентством на емоційно-чуттєвому рівні.

Порівняльний аналіз результатів відповідей респондентів на названі вище запитання дозволяє зробити висновок про те, що майбутні вчителі прихильно ставляться до фольклору, зокрема до української народної пісні, що власне зумовлено природною співучістю нашого народу, його поетичністю, глибокими традиціями творення, передачі й збереження перлин народної творчості, врешті-решт національною ментальністю. У той же час знання персоналій сучасного літературознавства бажають бути кращими.

Об’єктивність поданого вище висновку доводить і той факт, що значно більший відсоток респондентів дали слушну відповідь на запитання № 15 основної анкети. У той же час цей факт слід розглядати як надію на можливості формування національної свідомості сучасного майбутнього вчителя засобами художнього слова, зумовлену їхнім інтересом до його раритетів.

Найкраще виглядають результати відповідей респондентів на питання № 7 і № 12 основної анкети, що дали можливість з’ясувати наявність у респондентів знань персоналій українського літературного та театрального мистецтва. Про це свідчать якісні та кількісні показники, отримані у ході опитування.

Важливим показником національної свідомості є також політичні характеристики респондентів. З метою їх з’ясування до основної анкети нами були введені запитання, що стосуються участі респондентів у виборах Президента та народних депутатів України.

Як засвідчує аналіз даних, близько половини респондентів є політично свідомими й активними громадянами своєї держави, які готові брати участь у виборах до Верховної Ради – 47,4%, а у виборах Президента України – 52,7% опитаних. З них 5,3% відображають, напевно, різницю у ставленні до різних гілок влади, з одного боку, а з іншого, є виявом загальної тенденції прихильного ставлення до президентської влади в Україні, що відобразилась у

багатьох інших соціологічних дослідженнях політичних уподобань наших сучасників.

Цікавим, на наш погляд, є розподіл голосів іншої половини респондентів. З них 25,7% не мають намірів брати участі у виборах до Верховної Ради з принципових міркувань і 9,4% відповідно у виборах Президента України. Приблизно ще одна четверта частина опитаних не визначилась у тому, чи буде вона брати участь у виборах до Верховної Ради України (їх кількість складає 26,9%) та виборах Президента (13,8%). У разі позитивного вирішення даного питання цю частину респондентів можна було б віднести до політично свідомих громадян, які займають активну позицію. У разі ж негативного вирішення – відповідно до тих, хто займає пасивну позицію.

Політичний аспект національної свідомості студентської молоді можна простежити також у кількісних і якісних показниках відповідей респондентів на запитання № 21 основної анкети.

Найбільша кількість респондентів, а саме, 49,1% назвали визначними подіями для розвитку української державності дві – здобуття незалежності та прийняття Конституції України. Напевно, цей кількісний показник не є випадковим, оскільки респондентам було запропоновано повний перелік подій, з якими врешті-решт погодилось лише 3,2% опитаних. Хоча 21,5%. респондентів, окрім здобуття незалежності та прийняття Конституції України, історичною подією назвали вибори Президента України, але цілком проігнорували іншу подію – вибори народних депутатів до Верховної Ради України. У той час як 20,1% респондентів зробили навпаки, тобто поряд зі здобуттям незалежності та прийняттям Конституції України історичною подією вважають вибори народних депутатів до законодавчого органу країни, але вибори Президента України до ряду таких подій не відносять. На нашу думку, це свідчить про поширення процесів структурування українського суспільства, зокрема, серед студентської молоді. З іншого боку, такий розподіл відповідей дозволяє зробити висновок про те, що кожен п’ятий опитаний визначився в своїй прихильності до законодавчої та виконавчої гілок влади.

Слід зауважити, що 4,8% опитаних визначною історичною подією назвали лише здобуття Україною незалежності, а інші події цілком свідомо проігнорували, що дає право зробити висновок про негативну оцінку даною групою респондентів інших подій, що мали місце після здобуття Україною статусу незалежної держави. До цієї ж групи респондентів можна умовно віднести й 1,1% опитаних, які взагалі утримались від відповіді.

Про моральність та вихованість респондентів говорять їхні відповіді на запитання № 19 основної таблиці. Основна маса опитаних, майже 70%, очевидно, є людьми моральними, оскільки готові надати допомогу незнайомій людині, а 2,4% респондентів відчувають бажання відгородитися від чужих проблем, при цьому все ж таки ними не заперечується можливість надання такої допомоги. Оскільки такими респондентами власноручно не зроблено ніяких уточнень щодо конкретизації своєї позиції, тобто не використана можливість зробити доповнення, то цей факт не дає можливості нам вважати 2,4% опитаних цілком аморальними людьми. Значна частина 28,7% респондентів утрималась від відповідей, що може бути результатом не лише прояву їхньої байдужості, а й щирості у певному розумінні. Це доводять якісні й кількісні показники відповідей на запитання № 20 основної анкети. Кількісні показники відповідей на запитання № 19 і № 20 є досить близькими. Компаративний аналіз їх свідчить про валідність отриманих результатів. Кількісні зміни в основній групі складають мінус 2,2%, у другій за розміром групі – 0,9%. У той же час з’явилась принципово нова група респондентів, які залюбки стверджують власну аморальність. У кількісному відношенні – це невелика група, яка містить 1,2% від загальної кількості опитаних. Напевно, до неї можна віднести і прихильників епотажу, які попри все дають свідомо неправдиві, але вражаючі своїм цинізмом відповіді. Та все ж вони не єдині, а тому дані результати дозволили дійти висновку про необхідність удосконалення морального виховання студентської молоді.

Одним із основних завдань констатувального етапу експерименту було дослідження рівня національної свідомості студентської молоді – майбутніх

учителів початкових класів – та можливостей формування її засобами художнього слова. З цією метою в основну анкету було введено ціла низка запитань, які, з одного боку, дозволяли виявити рівень національної свідомості респондентів, а з іншого, визначити можливості її формування. Таким чином, значну кількість питань було присвячено виявленню знань реалій української літератури, і на її базі – культури та історії. Цікавими виявилися результати відповідей на ці запитання.

Теми соціально-побутового спрямування охоплюють широкий пласт різноманітних явищ та подій з життя українського суспільства, науки, освіти, культури (література, мистецтво), народних свят та обрядів, побуту українців, порушують безліч сучасних проблем та змін у країні. Такий культурологічний матеріал відображає нашу дійсність, формує пізнавальний інтерес студентів до інформації про сучасне життя нашого суспільства.

Вивчення традицій відбувається водночас із дослідженнями народно-календарних звичаїв українців. О. Воропай підкреслює, що звичаї народу, охоплюючи всі сфери громадянського, родинного і суспільного життя, є тими прикметами, за якими розрізняється народ не тільки в сучасному, а і в його історичному минулому. Звичаї розглядаються як неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і в найбільших всенаціональних справах; це втілені в рухи і дію світовідчуття та взаємини між окремими людьми, які безпосередньо впливають на духовну культуру даного народу [14, с. 9].

Знання респондентів у сфері народних звичаїв важко назвати вичерпними і ґрунтовними. Аналіз кількісних і якісних показників відповідей показав, що більше третини опитаних не знають звичаїв українського народу, а це означає, що вони не включені в соціокультурний процес творення й відродження української культури. А тому одним із головних завдань нашого дослідження є організація експериментальної роботи саме в царині літератури з широким використанням художніх творів як сучасної літератури, так і літератури XIX століття.

На запитання № 16 основної анкети, що стосується безпосередньої участі майбутніх учителів початкових класів у народних святах, то кількісні і якісні показники відповідей виглядають таким чином.

Результати засвідчують, що, одним з найпопулярніших народних свят у студентської молоді є свято Різдва. У ньому брали безпосередню участь 78,1% опитаних. У той же час 20,5% не доводилось брати участі у цьому святі, а 1,4% респондентів від відповідей утримались.

Найменш відомими, а точніше такими, в яких брали участь найменша кількість опитаних, виявились свята Івана Купала, Водохрещі, Зелені свята. Так, народне купальське свято відоме частіше всього виключно своєю назвою. Як свідчать результати відповідей лише 9,2% опитаних брали безпосередню участь у його святкуванні. 88,9% респондентів не мали такої можливості. Напевно, значна частина респондентів не розуміють природи походження свята Івана Купала, оскільки 40,4% опитаних вважають його християнським, а 56,9% – народним, при цьому від відповіді утримались 2,7% респондентів.

Цілковиту впевненість щодо правильності добору засобів формування національної самосвідомості студентської молоді надають нам відповіді респондентів на запитання № 18 основної анкети: «Які почуття та враження виникають у вас у той час, коли ви берете безпосередню участь в українському народному святі»?

Отже, одним із завдань формування національної свідомості студентської молоді, виходячи з результатів опитування генеральної сукупності на констатувальному етапі дослідження, буде подолання байдужості молоді до культурної спадщини українського народу, зокрема, художньої літератури. Дане завдання повинно знайти своє відображення як у стратегії, так і у тактиці нашої експериментальної роботи. Інший вид анкетування, спрямований на виявлення тривожності студентів, був проведений на основі методики В. Борисова і Д. Тхоржевського [61].

Кожний симптомокомплекс містить бальне вираження ознак. Якщо ознака відсутня на всіх малюнках, то ставиться 0. Залежно від ступеня

вираженості та чи інша ознака оцінюється 1, 2, 3 балами: наприклад: всі малюнки надто маленькі – 3 бали; має місце обмеження простору на двох зображення – 2 бали; руки за спиною при зображенні українця – 1 бал. Симтпомокомплекс «тривожність» констатуємо за наявністю показника «обмеження простору». Симтпомокомплекс «почуття меншовартості» констатуємо за наявністю показника «схематичне зображення людини» – невизначені за статтю фігурки людей – 2 бали.

Сума балів усіх ознак того чи іншого симтпомокомплексу показує міру його вираженості. Наявність симтпомокомплексу свідчить про характер розвитку і наявність негативних стереотипів. Загальна міра вираженості симптомокомплексів за трьома образами відповідає певним рівням свідомості: 0-13 – високому, 14-28 – середньому, 29 балів і вище – низькому.

Після цього кожний із трьох малюнків аналізується окремо і підраховується загальна сума балів. Якщо хоча б один симптомокомплекс має міру вираженості більше чотирьох балів на одному з малюнків образу, це потребує уваги. Від 0-2 – негативні стереотипи відсутні, 3-7 – стійкі негативні стереотипи відсутні щодо цього образу, 8-15 – є комплекс неусвідомлених негативних стереотипів, що мають нестійкий характер, 16-21 – наявні негативні стереотипи, що мають стійкий характер. Результати цього тесту відтворені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Показники проєктивної методики	Загальна к-ть балів
Незахищеність	1053
Тривожність	1264
Почуття меншовартості	237
Ворожість	150
Конфліктність	164
Труднощі спілкування	1218
Всього балів	4086

4086 : 227 = 18

Результати тестування дають підстави констатувати, що рівень національної свідомості студентів відповідає середньому.

Значну роль у нашому дослідженні відігравали такі методи, як спостереження, індивідуальні бесіди, обговорення відповідних проблем на заняттях, виховних годинах. Важливе значення надавалось узагальненню власного педагогічного досвіду та досвіду колег. Завдяки такому підходу поступово складалася досить різнобічна картина, яка через літературну тематику відображала різні питання та аспекти життя. Вони набували більш об'єктивного значення в контексті загальнодержавних проблем нашого суспільства і пов'язувалися із полікультурною специфікою регіону.

Емпіричні методи забезпечували накопичення та фіксацію матеріалу. Вони застосовувалися у різноманітних умовах: не лише під час освітнього процесу, але й у неформальній обстановці (відвідування позааудиторних заходів, занять гуртків, секцій, студій, студентського гуртожитку тощо). Це дало багатий матеріал для роздумів про окремі аспекти проблеми дослідження, спонукало до постановки нових питань, які народжувались у процесі діалогу. Цю інформацію ми вважаємо досить об'єктивною, оскільки одержали її в загальній атмосфері невимушеності й природності.

Нами використовувалися різні види найпоширенішого в науці методу спостереження (безпосереднє спостереження, спостереження опосередковане, відкрите та дискретне, спостереження-пошук), що дозволило зробити суттєві уточнення та доповнення до процесу експериментальної роботи.

Методи опитування теж дали досить об'єктивну інформацію про рівень сформованості національної свідомості студентів. Особливо це стосується методу анкетування, питання яких мали поглиблений характер й охоплювали більш широкий спектр проблеми. Обробка результатів дала можливість відстежити великий ступінь збіжності результатів спостереження та бесід із результатами анкетування.

Діагностичні методики, використані під час констатувального етапу експерименту, дозволили виявити показники рівнів сформованості

національної свідомості, розвиненість та перевагу окремих компонентів її структури. При цьому враховувалося, що становлення національної свідомості – це складний довготривалий процес. Тому нашим завданням було не лише здійснення діагностики рівнів сформованості національної свідомості студентів, а й одержання цілісної картини процесу її формування.

Аналіз та узагальнення отриманих результатів констатувального етапу експерименту дозволили зробити висновки про те, що рівень сформованості національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у цілому виглядає як задовільний, проте недостатній, на наш погляд, для майбутньої професійної діяльності. Так, тільки 15,6% респондентів виявили високий рівень сформованості національної свідомості (визначався через системність знань з історії, з української літератури, активну позицію у справі її пропаганди, розуміння необхідності національно-державного згуртування тощо). У 56,4% студентів було виявлено середній рівень (визначався через певний інтерес до національно-культурних досягнень), 18,9% – низький (відзначався через певну орієнтацію у історичному та літературному процесі і розуміння національного виключно як родинного, частина студентів демонструвала низький рівень знань з історії та української літератури), а 9,1% – дуже низький (виявляється відверто байдуже ставлення до культурно-історичних надбань народу, а також індиферентність у питаннях суспільного згуртування на сучасних демократичних засадах). Для зручності подаємо результати констатувального етапу експерименту у вигляді діаграми.

На підставі цього зроблено висновок про об’єктивну необхідність залучення студентів не до механічного прочитання художнього твору, а до вдумливого заглиблення в його зміст та образну систему, не лише до теоретичного вивчення історії, народних звичаїв, свят, обрядів, а й до участі в них.

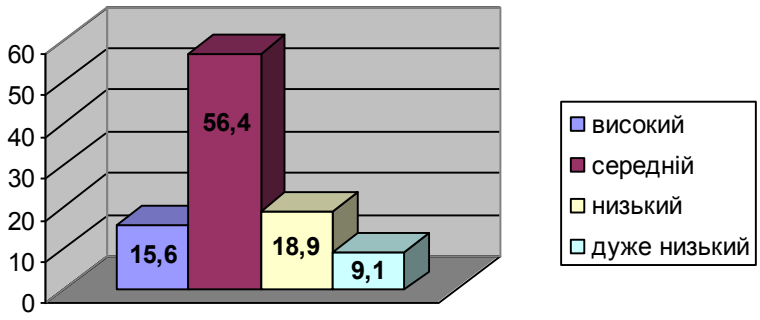

Рисунок 2.1. Результати констатувального етапу експерименту щодо сформованості національної свідомості майбутніх учителів початкових класів, %

Утім, як про те свідчать результати проведеного констатувального етапу експерименту, для формування національної свідомості засобами українського художнього слова в процесі фахової підготовки, крім усвідомлення необхідності проведення такої роботи, є ще й великі можливості, які не завжди навіть усвідомлюються самими респондентами, але ж закладені у традиційно пролонгованих формах буття. Активізації процесу формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів має сприяти збагачення змісту професійної педагогічної підготовки, активне використання національно-культурних цінностей у процесі виховної роботи, створення педагогічних умов для активізації самостійної пізнавальної, дослідницької діяльності студентів.

Це і стало основним завданням нашого формувального етапу експерименту, який здійснювався на певних педагогічних рівнях його впровадження, визначених нами відповідно до практичних потреб підготовки майбутнього вчителя, а також згідно з логікою нашого дослідження.

2.3. Упровадження напрямів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів

Як уже зазначалося, формування національної свідомості – процес складний і суперечливий, на який впливає багато чинників, дія яких може часто призводити до протилежних наслідків. Тому в процесі формування національної свідомості важливо навчитися розпізнавати позитивні й негативні явища, всебічно виділяти їх об'єктивні й суб'єктивні причини та усувати негативний вплив. Такий аналіз дає підстави для апробації визначених напрямів, форм і методів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів. Апробація здійснювалася на етапі формувального етапу експерименту впродовж 2023-2024 н.р. на базі Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради.

Мета формувального етапу експерименту полягала в тому, щоб на перевірити і впровадити в освітній процес активні форми і методи, що підвищують ефективність впливу українського художнього слова на формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів.

Результативність процесу формування національної свідомості студентської молоді можна виявити за змінами у змісті навчальної програми з української літератури, використанні сучасних педагогічних технологій, підвищенні професійної компетентності викладача, етнокультурному середовищі.

Реалізація формувального етапу експерименту передбачала вирішення таких завдань:

1) корекція навчальної програми з української літератури відповідно до теоретичних засад формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів;

2) розробка навчально-методичного забезпечення вивчення курсу української літератури з урахуванням національного компонента змісту навчання;

3) розробка та проведення позааудиторних заходів українознавчого спрямування з урахуванням сучасних соціально-політичних реалій;

4) апробація активних форм і методів, що підвищують ефективність впливу українського художнього слова на формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки.

У результаті вивчення наукової літератури в ході підготовки до експериментальної роботи, нами було визначено такі основні професійно орієнтовані педагогічні напрями впровадження українського художнього слова як одного з важливих чинників формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів:

1. *Збагачення змісту професійної педагогічної підготовки*, яке здійснювалося через реалізацію програми з української літератури, доповненої художніми творами з яскраво вираженим національним звучанням, та шляхом цілісного гармонійного сприйняття національної культури.

2. *Збільшення впливу національних культурних цінностей у процесі виховної роботи*, яке здійснювалося через залучення до підготовки та проведення позааудиторних заходів українознавчої тематики та шляхом інтенсифікації інформаційно-пояснювальної роботи щодо формування національної свідомості.

3. *Створення педагогічних умов для активізації самостійної пізнавальної, дослідницької діяльності студентів* у процесі формування в них національної свідомості, яке здійснювалося через різні форми науково-дослідницької роботи та мотивування самоідентифікації. Визначені педагогічні напрями складаються із різноманітних форм та методів роботи, безпосередньо пов’язані з освітнім процесом й спрямовані на формування професійної компетентності майбутніх учителів початкових класів.

Таким чином, обґрунтовуючи дані напрями, ми вважаємо, що вони охоплюють освітній процес та самостійну роботу студентів.

Перший напрям – збагачення змісту професійної педагогічної підготовки. У процесі формування національної свідомості майбутніх учителів

початкових класів на заняттях з української літератури важлива роль належить, звичайно, національному компоненту змісту навчання. Збагачення змісту професійної педагогічної підготовки визначено нами як провідний напрям, бо, за висновками дослідників проблеми виховання національної свідомості Г. Гуменюк, Г. Кловак, С. Павх, Л. Паламарчук та ін., знання виступають домінуючим чинником формування світогляду та духовності студентів, започатковують основу для національно-культурного розвитку.

У ході констатувального етапу експерименту було з'ясовано, що національна спрямованість змісту навчального предмета «Українська література» забезпечується українознавчою складовою, практичне втілення якої полягає у доборі пізнавально-інформаційного матеріалу з української літератури та народознавства.

При виборі методів формування національної свідомості ми виходили із ставлення до них студентів. Такий підхід формує високий пізнавальний інтерес, увагу, витримку. Тому, коли ми привносили в практику щось нове, то завжди звірялися із реакцією студентів до нововведень. Від роботи до роботи спостерігався творче зростання студентів. Прикладом тому може служити робота щодо складання літературних тестів. Багато запитань студенти самі пропонували включити до тестування, підходили до вибору завдань дуже відповідально. Така діяльність припускала вдумливе, аналітичне ставлення студентів, і, незважаючи на складність, виявилася для них цікавим завданням. Сформувалися творчі групи, що розробляли теми до вивчення біографії, творчості письменників, питань теорії літератури. Більшість студентів відзначила, що такі заняття, крім того, що допомогли їм краще і глибше осмислити курс української літератури, побачити його цілісним, зрозуміти історико-літературні зв'язки між напрямами, своєрідність творчості майстрів художнього слова, вони, в першу чергу, розвивають почуття ідентичності та національної свідомості.

Велику увагу ми приділяли впливу живого слова викладача на сприйняття студентської аудиторії. Викладач не повинен виголошувати на

занятті монологи, необхідно, щоб робота йшла паралельно зі студентами, і тоді заняття завжди буде для них цікавим і спонукатиме до творчості. Педагог, пояснюючи, виховує; приймаючи точку зору своїх вихованців, вступаючи з ними в дискусію, – вчить слухати один одного, співпереживати думкам і почуттям товариша, бути тактовним і уважним при розбіжності думок.

Крім того, у своїй роботі ми враховували, що кожне заняття з літератури, позакласна робота повинні стати стимулом для активної інтелектуальної та пошукової діяльності студентів, удосконалення навичок самостійного мислення і зв'язного мовлення. Тому ми розробляли систему запитань і завдань, що допомагають і викладачеві, і студентові у спільній діяльності. При розробці типології подібних запитань і завдань ми виходили з головної мети нашого дослідження: навчання літературі повинне будуватися особливим чином і мати особистісну спрямованість, тобто сприяти усвідомленню студентами власних мотивів, цінностей, пристрастей і проблем.

Експериментальна робота з формування національної свідомості студентів на заняттях з української літератури проходила в декілька етапів. На першому етапі ми виявляли *рівень сформованості і розвиненості таких основних складових національної свідомості,* як раціонально-пізнавальний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний.

Це найчастіше відбувалося під час бесід, у ході яких визначалася особистісна спрямованість студентів, ціннісно-змістова сфера, велося тестування й анкетування. Серед методів і прийомів, що дозволяють активізувати діяльність студентів на заняттях української літератури, ми використовували ті, що давали б можливість студентам вийти на постійне рефлексування (процес самопізнання суб'єктом внутрішнього психічного стану). Ми прагнули спонукати студентів не просто до пізнання і розуміння себе самого, а й до з'ясування того, як інші знають і розуміють студента, його індивідуальні особливості, емоційні реакції і когнітивні (пов'язані з пізнанням) уявлення.

У дослідженні стану та перспектив формування національної свідомості

майбутніх учителів, можна виділити два основні автономні аспекти. Перший із них, на нашу думку, передбачає виявлення певних компонентів та рівнів національної свідомості респондентів (усвідомлення своєї національної належності, ступінь володіння рідною мовою, знання історії свого народу, його культури та традицій тощо). Другий – з'ясування соціально-демографічного статусу та соціокультурних характеристик, що випливають з оцінок і ставлень опитаних до політичних, економічних, соціально-психологічних, мистецьких явищ, процесів і подій.

Відтак, упродовж формувального етапу експерименту багато уваги приділялося поглибленню знань про український етнос. Стимулювання потреби у пізнанні національних духовних та культурних надбань здійснювалося шляхом вирішення проблемних завдань, виконання творчих та пошукових робіт, підготовки інформації про останні події в Україні, що спонукало студентів до пошуку необхідного матеріалу в пресі, довідкових джерелах, а також до участі в міських заходах, акціях та подіях, пов'язаних із культурним відродженням країни. Із розширенням знань змінювалось їхнє ставлення до української історії, культури, традицій та звичаїв. Водночас, відбувався вплив студентів на пізнавальні інтереси та потреби у родині, що засвідчує порівняльний аналіз із даними початкового етапу експерименту (табл. 2.3).

Крім тестування, в ході першого етапу експериментального навчання ми проводили під час занять української літератури творчі роботи «Який я?». Вони були спрямовані на рефлексію свого емоційного досвіду (ціннісного, операційного, співробітництва та ін.). Навчаючи студентів звертатися в процесі вивчання літератури до свого емоційного досвіду, ми часто використовували завдання типу незакінчених речень («Мене засмутило...», «Мене потішило...», «Мене здивувало...», «Я не згоден з тим, що...» й ін.). Такі роботи виконувалися як у групі, так і індивідуально, як під керівництвом викладача, так і самостійно. Динаміка «вектора» рефлексії особливо добре прослідковується на прикладі роботи з реченням «Мене здивувало...». Від односкладових висловлювань студенти переходили до конструювання речень, а потім прагнули перетворити

дане висловлювання в розгорнуті міркування, часто асоціативного характеру (есе). Крім того, ми використовували для аналізу динаміки ціннісних орієнтацій студентів на деяких етапах роботи метод рефлексивного самозвіту.

Таблиця 2.3

Динаміка змін інтересу студентів до української культури, %

Види діяльності	Початок експерименту			Кінець експерименту		
	Постійно	Інколи	Ніколи	Постійно	Інколи	Ніколи
Читання української художньої літератури	19,6	43,7	36,7	27,4	52,6	20,0
Читання української періодичної преси	12,5	15,7	71,8	16,5	21,7	61,8
Перегляд україномовних телепередач	7,4	14,1	78,5	10,4	15,6	74
Слухання українських пісень та музики	31,1	48,1	20,8	32,5	48,8	18,7
Відвідання художньо-мистецьких заходів, пов’язаних з українською культурою	17,9	25,1	57	20,7	28	51,3
Обговорення питань, пов’язаних із сучасним соціально-політичним та економічним становищем України	40,7	43,7	15,6	43,7	46,6	9,7

Допомагала вести студентів від емпіричного до теоретичного пізнання і читацька анкета, у якій вихованцям було запропоновано назвати десять імен відомих людей і літературних героїв, що, на думку студентів, вплинули на їхні ціннісні орієнтири. У бесідах, що ми проводили на початку і в кінці експерименту, були визначені ключові моменти, що пояснюють необхідність роботи над собою. На першому (стартовому) етапі студенти в основному відповідали так: «Якщо до мого життєвого досвіду захочуть прислухатися інші (однолітки, викладачі), то я сам захочу розповісти про нього, бо це приємно,

коли тебе слухають і ти знаходишся в центрі уваги». В останньому (підсумковому) варіанті таких бесід зі студентами ми одержали таку відповідь: «Якщо я зможу порівнювати себе й інших, те це буде позитивно позначатися на моєму духовному вдосконаленні, стане стимулом у навчанні й розвитку якостей моєї особистості».

Аналогічна робота велася і на заняттях з розвитку мовлення. Так, наприклад, на початку семестру було запропоновано заняття за темою «Про час і про себе», мета якого передбачала підготовку до твору, а, крім того, початок студентських роздумів про самих себе. Вступне слово викладача переходило в діалог із групою. Студенти відзначали, що вік 15-17 років – час вибору життєвого шляху, а щаслива і важка пора юності вимагає самостійних вирішень, морального і професійного самовизначення. Студенти під керівництвом викладача порушували питання про зважений і відповідальний вибір, про об’єктивні і суб’єктивні умови вибору життєвих цілей, про те, що може і повинно стати основою вибору життєвого шляху. На таких заняттях ставилася проблема розвитку самооцінки студентів. Зокрема, вони говорили про те, що перевірити правильність вибору своїх життєвих устремлінь можна завдяки можливостям свого власного «Я». До умов правильного вибору життєвих установок студентська молодь віднесла «душі прекрасні пориви» і вимогливість самооцінки. Актуалізувало їхні подальші міркування обговорення результатів анкетування, де головні питання були про події, людей і книги, що вплинули на їхній вибір. Творча робота з означеної проблеми стала своєрідною формою самовираження студентів.

Поряд із традиційними питаннями щодо осмислення мети і завдань твору, студентам пропонувалося опанувати мовними засобами міркування-діалогу, дискусії, захисту власного вибору. Тут також ми використовували технологію недописаних речень, які дозволяють студентам акцентувати увагу на особистій позиції («Приступаючи до роздумів про вибір життєвого шляху, я б хотів...», «Як уникнути помилки? Я думаю...», «Хтось думає, а я переконаний...», «Готовий відповісти словами улюбленого героя...», «Моя

позиція в...», «От книга, що переконала мене...», «Ні, не переоцінка себе, а ...»). Головна суть такої методики – створити своєрідний «сповідальний» і діалогічний настрій, спонукати студентів до щирості їхньої авторської позиції. Завершенням роботи стало написання домашнього твору, тему якого студенти формулювали в ключі аудиторних роздумів, але самостійно.

Ефективне засвоєння змісту навчання в процесі формувального етапу експерименту забезпечувалось на основі використання проблемно-пошукових технологій. Спонукання студентів до висловлювання власних думок, відчуттів, переживань щодо певної проблеми обговорення здійснювалось переважно із застосуванням таких методів як: провокування висловлювання на основі цитат, висловлювань відомих людей, прислів'їв, крилатих висловів, зразків народної мудрості тощо; випереджаючі запитання, що дають змогу студентам перевірити власні знання щодо теми розмови; проблемні запитання та ситуації, що спонукають студентів до пошуку відповідей на запитання (Чому? Як? Для чого? тощо) та активізують їх внутрішній діалог у процесі якого відбувається самоаналіз, виробляється власне ставлення до речей і явищ національного буття, вибір власних моделей поведінки (Як я розумію? Як би я вчинив? Що б я запропонував? тощо); моделювання життєвих діалогових ситуацій (лист-розмова до уявного літературного героя), інтерв'ю; самостійний пошук інформації.

За результатами поточного діагностування рівень інтересу студентів до політичних та соціально-значущих питань постійно зростав. Спонукаючи студентів до міркування над питаннями становлення української державності, ми створювали діалогові ситуації з уявним літературним героєм, під час яких студенти демонстрували свої знання з історії боротьби українського народу за незалежність, розповідали про національних героїв минулого та сучасних громадських і державних лідерів, які вищим покликанням свого життя вважають служіння Батьківщині, відстоювання інтересів свого народу.

На даному етапі експериментальної роботи ми прагнули, щоб студент, занурюючись у світ художнього твору, усвідомив необхідність актуалізації власних мотивів, цінностей, ідеалів, пристрастей, проблем.

На другому етапі експериментальної роботи, коли відбулося оновлення змісту вивчання літератури (воно набуло особистісної спрямованості), стали розвивати операційну спрямованість студентів. При плануванні навчальних занять з української літератури ми виходили з ціннісних орієнтацій студентів. Такими значимими (за результатами анкетування) формами роботи стали *творчі дискусії, проблемні семінари, написання рефератів і творів*. Зупинимося на характеристиці даних форм роботи, що дозволяють розвинути у студентської молоді самостійність мислення і свідомість. Пропоновані форми роботи повинні сприяти тому, що студенти:

- систематично одержують навички навчання, співробітництва, партнерства, саморегуляції поведінки в колективі. Це здійснюється в роботі груп, у які студенти поєднуються за бажанням й інтересами. Така робота поступово створює умови психологічного комфорту, переборює тривожність і невпевненість у собі, породжує почуття взаємної зацікавленості і необхідності, вчить вільно викладати свої думки, доводити свою позицію, слухати інших, поважати чужу точку зору, сперечатися;
- на кожному занятті вдосконалюють уміння сприймати навколишній світ у всіх його протиріччях, бачити взаємозв’язок і взаємозалежність предметів і явищ;
- здобувають навички прийняття самостійності рішень і дій у життєвих ситуаціях, вчаться ставити перед собою мету, визначаючи способи її досягнення, прогнозувати результат і самостійно діяти далі;
- вдосконалюють уміння аналізувати свої дії, давати самооцінку, що сприяє розвитку свідомості і формуванню особистості, здатної оцінити ситуацію, побачити проблему, прийняти рішення, реалізувати його і нести відповідальність за свій вибір.

Розглянемо більш детально організацію експериментальних занять. У рамках дослідницького підходу навчання ведеться з опорою на безпосередній досвід студентів, його розширення в ході пошуково-дослідницької діяльності, активного освоєння світу.

Досвід показує, що вдалою формою в цьому випадку стає семінарське заняття. Центр ваги переноситься на самостійну роботу студентів. У ході семінару студенти опановують прийомами філологічного дослідження. Звичайно, семінарське заняття вимагає ретельної підготовки: повинні добиратися завдання і питання, зумовлені як характером художнього тексту, так і особливостями його сприйняття.

Разом із студентами обираються й обґрунтовуються теми доповідей, висуваються опоненти, співдоповідачі, ведеться ретельний добір творів. Така підготовча робота дозволяє створити атмосферу колективної праці, допомогти студентам увійти в сферу нових для них літературознавчих пошуків. Приклад – цикл (блок) семінарських занять, присвячений проблемі героїчного характеру в українській літературі. Сьогоднішні студенти часто скептично сприймають поняття «герой» і «героїчне». Вони зводять героїзм або до недосяжного, «казкового» ідеалу, або захоплюються контр-ідеалами – брутальністю, силою, культом жорстокості. Тому, на наш погляд, було дуже важливо допомогти їм більш об’єктивно визначити сутність людських вчинків і їхню мотивацію.

Пошук визначення героїчного ми починали з бесіди, заснованої на обговоренні формулювань літературознавчих і філософських словників, даних поняттям «героїзму» і «героїчного». Поступово студенти виясняли, що героїзм – це вчинок, дія, незвичайне, неабияке. Героїчна дія повинна супроводжуватися позитивною мотивацією. Ставимо запитання: «Чи можна назвати героєм людину, яка робить сильний, вольовий, незвичайний вчинок, але не на користь, а проти людей?». У такий момент студенти відчувають необхідність у зверненні до літературних джерел. Їм потрібно порівняти різні позиції письменників, літературних героїв зі своїм розумінням героїчного. Шлях осягнення істини – від проблеми до характеру, «перехворівши» цими образами,

більшість студентів робить такий висновок: «Я помітив за собою одну особливість: усе частіше я дивлюся людям в очі, намагаючись зрозуміти їхню душу» (Катерина Д., 2 курс).

У творчості видатних митців кожен твір несе в собі авторські пошуки відповідей на актуальні проблеми. Але один твір не може увібрати в собі всієї складності художнього пізнання проблем життя та буття. Тому важливо розглядати твори не ізольовано, а в контексті всієї літературної діяльності автора, всього історико-літературного процесу.

Які ж форми семінарського заняття можливі при аналізі тексту твору, особливо при явних розходженнях у пізнавальній активності студентських груп? Для груп з відповідним рівнем літературно-художньої підготовки студентів найбільш оптимальною формою є навчальна дискусія. Для більш «простого» рівня студентів – коментоване читання з постановкою проблемних запитань. Головне, що відрізняє таке заняття від простого традиційного обговорення – «мозкова атака», що веде і викладача, і студентів у активному робочому ритмі до розуміння істин художнього твору, а потім – свого власного «Я».

Умовно схему заняття коментованого читання можна позначити так (використовуючи модель ефективного навчання Ганьє-Бріггса):

1. Початок (розподіл питань по групах), забезпечення уваги, створення мотивації.
2. Визначення мети (оголошення теми і плану семінару).
3. Визначення стимулів (системи актуалізуючих питань: Що? Як? Навіщо?).
4. Напрям навчання (керівництво навчальною діяльністю), через дії на стимуляцію результатів.
5. Забезпечення зв’язку (вихід на репродукцію чи творчість, в залежності від рівня групи).
6. Оцінка результатів, підведення підсумків.

У ході експериментального навчання, поряд із традиційними видами занять, використовувалася дискусія. Бесіди з багатьма досвідченими вчителями шкіл, викладачами ЗВО показали, що останнім часом такі заняття використовуються досить часто в старшій ланці, а у закладі вищої освіти – особливо. Переваги такого виду заняття перед традиційними вони вбачають у тому, що дискусія дозволяє вести предметну і змістову розмову, залучаючи в процес активного обговорення проблем більшу кількість студентів.

Організація навчальної дискусії орієнтована на формування культури рефлексивного мислення. Головною визначальною рисою дискусії є те, що вона являє собою цілеспрямований і упорядкований обмін ідеями, судженнями, думками в групі заради пошуку істини. Спілкування в ході дискусій спонукує студентів шукати різні способи для вираження власної думки, підвищує сприйнятливість до нових думок, суджень і точок зору. Тому ми вважаємо дискусію не тільки засобом активізації навчального процесу, але і способом розвитку творчого, особистісного потенціалу кожного студента, розвитку його національної свідомості.

Для нашого дослідження важливими з точки зору розвитку національної свідомості студентської молоді у процесі дискусії виявилися такі фактори:

1. Обмін думками, інформацією різних учасників.
2. Заохочення різних підходів до одного і того ж явища.
3. Допущення різних, навіть протилежних, думок і припущень щодо обговорюваного предмета чи явища.
4. Можливість мислити критично.
5. Спонукання учасників до колективної співпраці.
6. Виховання толерантності.

Роль викладача полягає в стимулюванні студентів до обміну точками зору. Серед типів навчальних дискусій виділяються такі: з викладачем у ролі ведучого (еволюціонуюча); зі студентом у ролі ведучого; без ведучого.

Форми дискусії також різноманітні: «круглий стіл» – бесіда; «засідання експертної групи» – «панельна бесіда»; «форум» – обговорення групи експертів

із групою; «симпозіум» – виступ учасників із представленням своїх точок зору, а потім відповідями на питання аудиторії; «дебати», «судове засідання» – імітація судового слухання справи, «техніка акваріума». За моделями розрізняють дискусію – діалог, висування проєктів, ігрове моделювання.

При розробці експериментальної форми навчальної дискусії ми виходили з необхідності виділити функціональні особливості, які б забезпечували успішність розвитку свідомості студентів. На наш погляд, використання навчальної дискусії, як показує дослідно-експериментальна робота:

- забезпечує можливість активізації процесу вивчення літератури при розвитку національної свідомості студентів за рахунок групової та індивідуальної роботи, диференціації завдань, самостійної дослідницької діяльності студентів;
- створює найбільш оптимальні умови для розвитку і реалізації самооцінки студентів, а крім того, оцінки якостей і вчинків літературних героїв, ситуацій і висловленої стосовно них авторської позиції;
- сприяє розвитку мотивації навчання, пізнавальної діяльності студентів і їхнього інтересу до предмета.

При правильній організації дискусії чи проблемні семінари сприяють виробленню у студентів навичок спільної діяльності, здатності адаптуватися в групі, вчать встановлювати причинно-наслідкові зв’язки, робити висновки, чітко і переконливо викладати свої думки, відстоювати свою точку зору і вислуховувати думки товаришів, опановувати мистецтвом ведення дискусії.

Таким чином, у ході дискусії, на нашу думку, у свідомості студентської молоді відбувається структурування і корекція «образу-Я» (з’являється вибір референтних цінностей, відбувається постановка задач саморозвитку, інтегрується частина «Я» ідеального і «Я» реального, створюється можливість свідомого прийняття себе); підвищується самооцінка; знижується імовірність спрацьовування компенсаторних психологічних захистів, що спотворюють свідомість і заважають особистісному розвитку.

З огляду на те, що найважливіша задача курсу літератури – знайомство студентів із психологією людини і міжособистісних стосунків, а крім того, – вона є найважливішим засобом самопізнання, ми проводили ряд занять з літератури разом із психологом. Такі заняття були націлені на самоактуалізацію особистості студента при роботі з літературним матеріалом. Такий досвід сформувався в процесі вивчення літератури, коли студенти включалися в самовивчення, що вимагає неминучого співвіднесення життєвих установок героя твору з уявленнями про нього читача. Інтегровані заняття з літератури і психології надали студентам можливості висловити думки з усіх проблем. Заняття такого плану велися в паралелі психологом і викладачем літератури. Вони, як правило, починали і закінчували дискусію. Кожне висловлювання є важливим для всіх учасників, не може бути «правильних» чи «неправильних» висловлювань. На початку такого заняття – обов'язковий виступ психолога перед студентами. Він коротко розповідав про певне явище психології особистості, що розглядалося в контексті визначеного художнього твору. Потім визначав ряд психологічних позицій, за якими здійснювалася спроба охарактеризувати героя чи його вчинок. Наступний етап – винесення на обговорення ряду проблемних запитань. Потім здійснювалася спроба занурення в психологію героя. Підсумком заняття ставали висновки студентів про реалізацію людиною власних можливостей, про необхідні умови становлення і розвитку особистості.

Прикладами таких занять стали семінари-психологічні дослідження, зокрема інтегрований семінар-психологічне дослідження з елементами дискусії за темою «Образ Марусі Чурай (за однойменним романом Л. Костенко) як носія національної свідомості українського народу».

Одним зі шляхів підвищення ефективності таких занять є робота над навичками мовленнєвого спілкування. Необхідно, щоб студенти вміли висловлюватися, тонко відчуваючи естетичні грані мовленнєвої культури. Ми спираємося на думку Л. Виготського, який вважав мовленнєву діяльність людини фундаментальною, вбачав у ній величезні можливості розвитку

особистості, а стосовно до нашого дослідження – національної свідомості студентської молоді, а тим паче – майбутніх учителів.

Особливості мовленнєвої діяльності полягають у вираженні і сприйнятті думок, суджень, переживань, в активному впливі на слухачів, співрозмовника. Це, насамперед, уміння переконати, довести, пояснити, розкрити і тощо. Тому в цій діяльності протікає складний взаємозв'язок психічних процесів: сприйняття, пам'яті, уяви, аналізу, синтезу, емоційних, вольових. І це закономірно, адже людина – особистість – це єдине ціле. Від розвитку мовленнєвої діяльності залежить загальна і спеціальна (наукова, технічна, естетична тощо) підготовка людини. Усе сказане – переконливий доказ того, що мовленнєва діяльність у процесі становлення і розвитку універсальної особистості повинна посісти центральне місце. Студенти, опановуючи рідною мовою і літературою, повинні логічно, переконливо викладати думки, емоційно мовними образними засобами відображати явища, події. Отже, мовленнєва діяльність, супроводжуючи весь освітній процес, включає викладача і студентів у безпосереднє спілкування, у якому не тільки розвивається культура мови, але і відбувається становлення універсального «Я».

Тому ми визнали як необхідну умову методичної роботи в системі нашого експерименту розвиток комунікативних навичок студентів. Ця робота здійснювалася за такими напрямами:

- *оволодіння* мовними засобами спілкування – діалогу, дискусії, захисту власного вибору; морально-світоглядними визначеннями художнього образу;
- *побудова* розгорнутих оцінних висловлень та використання опорної лексики і конструкцій зі значенням динаміки читацького сприйняття;
- *відпрацьовування* точності лексичних характеристик персонажів, опорної філософської, психологічної і літературознавчої термінології;
- *розвиток* експресивності інтонаційно-синтаксичного ладу і лексики висловлювань; лексики зі значенням «естетичного ставлення мистецтва до дійсності»; оціночно-емоційної лексики;

– *удосконалення* навичок висловлювання з використанням усталених слів і конструкцій із зазначенням джерела судження; навичок полемічного висловлювання з використанням суб'єктивно-оцінної лексики і конструкцій.

Ще одна форма роботи – реферати і твори з літератури. Робота над рефератами – це не тільки підготовка до написання курсових проєктів, це серйозна науково-дослідна робота. Методика проведення роботи з написання рефератів будувалася з урахуванням ідеї «самопрезентації дослідницького шляху» студента, який мав осмислити питання: «Чому я почав вивчати цю проблему? У чому її інтерес особисто для мене?» Студенти розпочинають роботу над рефератами з 1 курсу, поступово напрацьовуючи матеріал, вирішуючи під керівництвом викладача непрості літературні завдання жанрів, проблематики, художньої своєрідності твору. Накопичення матеріалу, осмислення вибору теми відбувається і під час занять.

Переважна більшість тем рефератів пов'язана з морально-етичною проблематикою. Робота допомагає студентам осмислити своє місце в житті, зробити не тільки професійний, але й етичний вибір. Неповний перелік тем (вони сформульовані студентами і відкоректовані викладачем) за серйозністю і значимістю – теми наукових монографій. Під час роботи над рефератами додаткова література стає стимулятором до пошуку власного осмисленого розкриття теми, вирішення проблеми.

Ефективність формування національної свідомості студентів у процесі їх фахової підготовки засобами художнього слова залежить і від вдалого застосуванням педагогічних технологій. Під час проведення формувального етапу експерименту ми передбачили, що важливою педагогічною умовою формування національної свідомості студентів є поглиблення їх знань про українську етнокультуру та трансформація національних цінностей у їх внутрішній світ. Нами були застосовані такі педагогічні технології, що активізують навчально-пізнавальну діяльність студентів під час вирішення певної навчальної проблеми і дозволяють організувати навчальний процес на комунікативній основі, забезпечуючи тим самим *діалогове спілкування* у

процесі якого відбувається обмін думками, знаннями, особистісними цінностями, формуються власні переконання та світогляд, розвиваються комунікативні уміння, здатність до самовизначення та емпатії. Тому діалогове спілкування виступає однією із провідних психолого-педагогічних умов виховання національної свідомості студентів.

Діалогове спілкування студентів на заняттях української літератури у процесі формувального етапу експерименту здійснювалося, здебільшого, на таких рівнях: парному (діади), груповому (тріади, малі групи, команди), колективному (вся група). Педагогічно доцільними виявилися заняття, проведені у формі «круглого столу», заняття-репортажі, заняття-дослідження, заняття-конференції, уроки-пам'яті, святкові дійства тощо. Широкого застосування набули різні методи ігрової діяльності (рольові, ділові ігри тощо), творчі проєкти, дискусії, імпровізація, драматизація, проблемні ситуації та завдання, самостійна робота з літературним джерелами тощо.

Отже, доведено, що збагачення змісту професійної педагогічної підготовки засобами українського художнього слова є ефективним завдяки:

- корекції навчальної програми шляхом уведення до неї творів з яскраво вираженим національним спрямуванням;
- застосуванню сучасних педагогічних технологій проведення занять;
- використанню активних форм і методів навчання;
- високій професійній компетентності викладача як носія національної свідомості.

Це дає можливість зробити висновок про важливе значення українського художнього слова у професійній підготовці майбутніх учителів та у формуванні їх національної свідомості.

Другий, визначений нами професійно орієнтований *напрям* формування національної свідомості майбутніх учителів – це систематичне та цілеспрямоване використання національних культурних цінностей *у процесі виховної роботи*. Як відзначалося вище, експериментальна робота у даному напрямі здійснювалася, по-перше, через залучення студентів до підготовки та

проведення заходів за тематикою, що визначалася відповідно до значних подій в історії України й історії культури України або була присвячена творчості видатних українських митців, а також, по-друге, шляхом інтенсифікації інформаційно-пояснювальної роботи національної спрямованості на побутовому рівні.

Важливим виховним фактором, який сприяє активізації процесу формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів засобами українського художнього слова, є співпраця студентів із студентами інших закладів освіти. У дослідно-експериментальній роботі ми використовували і досить традиційні форми такої співпраці, такі як літературно-музичні вечори та композиції, і більш сучасні, дійові, наприклад, вікторини та ігри, на зразок сучасних популярних телешоу. Так, досить цікаво сприймається студентами адаптований нами варіант відомих телеігор «Що? Де? Коли?», побудованих на матеріалі української літератури та культури.

Нами використовувались також і активні методи залучення студентів до роботи із національно насиченим матеріалом: ігри-драматизації за сюжетами традиційних народних свят («На Святого Миколая», Різдвяні та Великодні дійства, «Вийся, віночку, гладко», Свято урожаю, «Синівська молитва»), конкурси-інсценізації, залучення студентів до проведення екскурсій для учнів шкіл міста тощо).

За даними констатувального етапу експерименту, студентами краще сприймаються свята, які мають сталі традиції і сьогодні визнані нашою державою, Різдво, Великдень, Трійця. З метою формування практично-діяльнісного компоненту національної свідомості нами використовувалися літературно-музичні форми проведення народних свят, де в ігровій формі інсценувалися народні обряди. Такі студентські вечори, де поєднувалися елементи національної культури (виконанням новорічних щедрівок і різдвяних колядок, веснянок) з сучасними формами молодіжного дозвілля, мали особливу емоційно-ціннісне значення для формування національної свідомості.

Результати проведеної роботи з цього напряму дозволяють нам зробити висновки, що такі виховні заходи: сприяють ознайомленню майбутніх учителів початкових класів зі скарбницею народного мистецтва, а відповідно – і формуванню стійкого інтересу до надбань української культури, її художньо-образної сфери взагалі; надають можливість студентам удосконалюватись у своїй майбутній професійній педагогічній діяльності, удосконалюючи навички проведення виховної позакласної роботи в школі; формують професійну компетентність щодо роботи у сучасній національній школі.

Третім професійним *напрямом* впровадження українського художнього слова у ході експериментальної роботи було створення *педагогічних умов для активізації самостійної пізнавальної, дослідницької діяльності студентів*.

У ході формувального етапу експерименту було визначено певну систему залучення студентів до науково-дослідницької діяльності, що полягала у підготовці рефератів з відповідної тематики; написанні курсових, творчих робіт, анотацій на художні твори українських письменників та поетів; організації краєзнавчих та фольклорних експедицій.

Важливим етапом професійної підготовки майбутнього вчителя є *педагогічна практика,* де студенти, проводячи пробні уроки з окремих дисциплін, має продемонструвати також і готовність до виховання у школярів поваги й любові до національної культури та почуття гордості й патріотизму до своєї держави.

За навчальним планом для майбутніх учителів початкових класів, передбачена також практика «Позакласна та виховна робота в школі». Це досить цікавий вид роботи у плані формування національної свідомості як майбутніх учителів так і учнів початкових класів, що надзвичайно важливо у полікультурних регіонах, особливо де є значні осередки маргіналізованого населення.

Підводячи підсумки на основі вищевикладеного у даному підрозділі, можна, на наш погляд, зробити наступні висновки.

1. Розробка оптимальних напрямів формування національної свідомості майбутніх учителів засобами українського художнього слова в процесі їх фахової підготовки можлива за умов виявлення основних напрямів. Ці напрями нами визначено як: збагачення змісту професійної педагогічної підготовки; збільшення впливу національних культурних цінностей у процесі виховної роботи; створення педагогічних умов для активізації самостійної пізнавальної, дослідницької діяльності студентів.

2. Головними засобами формування національної свідомості студентів є: корекція навчальної програми шляхом уведення до неї творів з яскраво вираженим національним спрямуванням; застосування сучасних педагогічних технологій проведення занять; використання активних форм і методів навчання; висока професійна компетентність викладача як носія національної свідомості; ознайомлення майбутніх учителів початкових класів зі скарбницею народного мистецтва, а відповідно – і формуванню стійкого інтересу до надбань української культури, її художньо-образної сфери взагалі; залучення студентів до підготовки та проведення заходів національної культурно-історичної тематики; участь студентів у пошуково-дослідницькій роботі з проблеми формування національної свідомості.

3. Найбільшої ефективності процес формування національної свідомості засобами українського художнього слова досягається за умов застосування сучасних педагогічних технологій, активних форм і методів навчання, які дозволяють здійснювати індивідуальний підхід до кожного студента та розкрити їх творчий потенціал.

4. Аналіз результатів формувального етапу експерименту показав, що формування національної свідомості майбутніх учителів у процесі їх фахової підготовки є ефективним, коли: забезпечується орієнтація на змістовий компонент курсу української літератури; широко використовуються національно-культурні надбання та цінності у виховній позааудиторній роботі; постійно здійснюється робота, спрямована на розвиток емоційно-ціннісних установок, що забезпечують національне самовизначення студента.

Таким чином, організація формувального етапу експерименту відбувалася в контексті мети і завдань експериментального дослідження. Відтак, основними результатами формувального етапу експерименту стали: корекція навчальної програми з української літератури відповідно до напрямів формування національної свідомості студентів у процесі їх фахової підготовки до роботи у сучасній національній школі; розробка начально-методичного забезпечення викладання української літератури з урахуванням національного компоненту змісту навчання; застосування сучасних педагогічних технологій проведення занять, використання активних форм і методів навчання; апробація педагогічних технологій.

2.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Формувальний етап експерименту щодо впровадження українського художнього слова в освітній процес з метою формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів дав можливість виявити ефективність визначених нами професійно орієнтованих педагогічних напрямів, форм і методів.

Під час формувального етапу експерименту нами було створено педагогічні умови щодо реалізації напрямів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів. Це дозволило студентам не лише поповнити власні знання з національної культури, зокрема з української літератури, а й сформувати уміння творчо їх використовувати як у навчальному процесі, так і у період педагогічної практики. Особлива увага зверталася на уміння використовувати отримані знання під час професійної діяльності: проведення виховних заходів у школі, дитячих оздоровчих центрах, центрах творчості і дозвілля тощо, що дало можливість використовувати кращі зразки фольклорних творів, української художньої літератури з метою формування

національної свідомості молодого покоління в умовах сучасної школи та позашкільних виховних закладах.

Контрольний етап педагогічного експерименту мав на меті виявити ефективність впливу напрямів, форм і методів на формування національної свідомості майбутніх учителів. У зв'язку з цим було здійснено порівняльний аналіз результатів констатувального та формувального етапів педагогічного експерименту; простежено динаміку змін національної свідомості студентів в умовах цілеспрямованого педагогічного впливу.

Підсумковий зріз, який було проведено в експериментальних та контрольних групах, дав можливість виявити результативність дослідно-експериментального упровадження засобів українського художнього слова в процес формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів. На основі власного досвіду і зауважень викладачів, які брали участь в експерименті, були дороблені і частково перероблені основні експериментальні матеріали: тести, проблемні завдання, теми творів і рефератів, методичні розробки окремих занять. Ці матеріали апробувалися й уточнювалися протягом другого року формувального етапу експерименту. Особливістю експерименту є те, що формування національної свідомості майбутніх учителів на заняттях літератури проводилося не окремим методичним прийомом, а за допомогою цілісної системи методів та прийомів.

Контрольний зріз контрольного етапу експерименту проводився в тих самих експериментальних і контрольних групах, що й на етапі констатувального етапу експерименту. Як показали результати, створення в експериментальних групах відповідних психолого-педагогічних умов сприяло зміні показників рівнів розвитку національної свідомості та її компонентів.

Проаналізуємо дані, що відбивають якісні показники процесу формування раціонально-пізнавального компоненту національної свідомості. За показниками критерію «цілісність культурних знань» ми отримали такі результати: динаміка високого рівня з 5,1% (за даними констатувального етапу експерименту) до 24,1% (за даними формувального етапу експерименту) при

зростанні до 8,0% за даними контрольних груп. За конкретними показниками – а) знання складових частин (елементів) національної культури; б) знання духовних (світоглядних, моральних, естетичних) норм та цінностей; в) наявність національних поглядів та переконань, усвідомлення національних ідей – дані, що були отримані, відбиває таблиця 2.4.

Таблиця 2.4

Динаміка зростання рівнів сформованості національної свідомості за критерієм «Цілісність культурних знань»

	а)	б)	в)	загальні дані
Констатувальний етап експерименту	9,1%	5,0%	1,2%	5,1%
Контрольні групи	11,6%	8,3%	4,0%	8,0%
Експериментальні групи	23,8%	30,3%	18,3%	24,1%

Отже, можна констатувати зростання кількості осіб з високим рівнем розвитку національної свідомості. Певне зростання можна помітити і в контрольних групах, що є природним, оскільки в експерименті були задіяні молоді люди, які здобувають освіту. Проте результати в експериментальних групах значно перевищують результати груп контрольних.

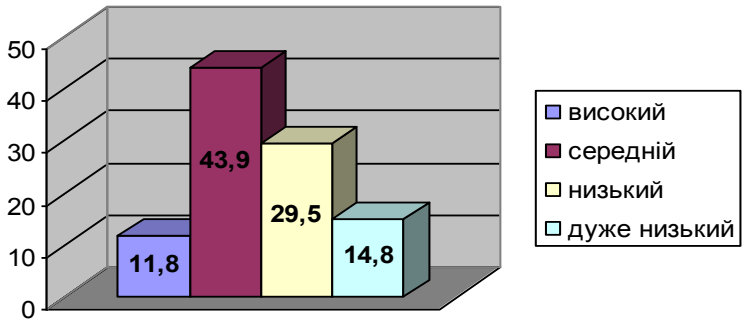
Якщо порівняти результати констатувального та формувального етапів експерименту, та маємо збільшення показників цього критерію з 40,1% до 55,1% (для порівняння: результат контрольних груп – 43,7%).

За даним показником після формувального етапу експерименту помітно динаміку росту загального позитивного результату, достатнього для якісної професійної діяльності (такими ми вважаємо загальні дані рівнів високого та середнього), складає від 45,3% (з них високий рівень показали 5,2%) до 79,3% (високий рівень – 24,2%). Для порівняння: результат у контрольних групах – 51,8% (високий – 8,1).

Щодо негативного результату (таким ми вважаємо загальні дані низького та дуже низького рівнів), то прослідковується зменшення з 54,7% до 20,7% (дані контрольних груп складають 48,2%). Зазначимо, що кількість осіб з дуже

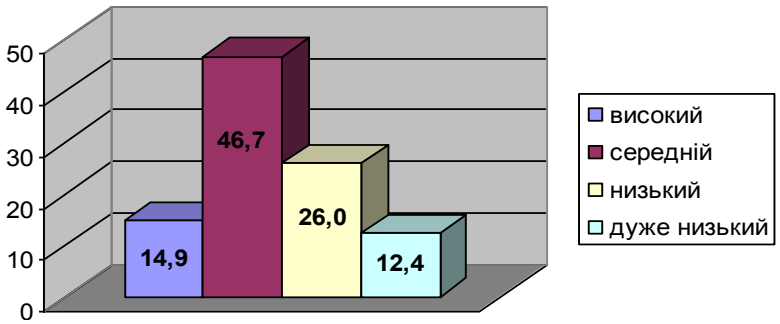
низьким (маргінальним) рівнем зменшилася з 17,8% до 5,0%. У контрольних групах цей показник складає 14,5%. Отже, якісне зростання досить помітне.

Підсумки узагальнених результатів сформованості національної свідомості, які, в першу чергу, відбивають показники сформованості її раціонально-пізнавального компонента, для більшої наочності подаємо у наступній діаграмі (рис. 2.2).

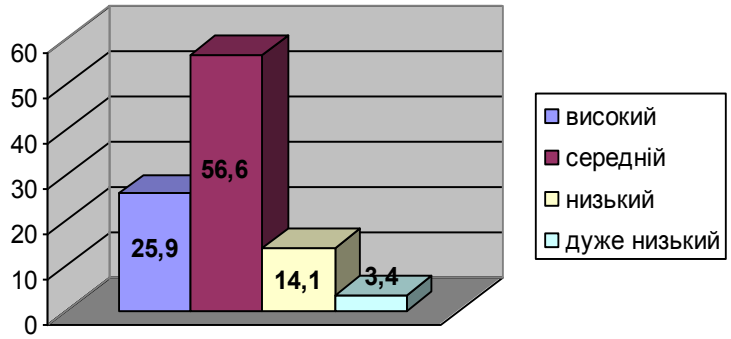
Дані констатувального етапу експерименту, %

Загальні позитивні результати – 55,7%
Загальні негативні результати – 44,3%

Дані контрольних груп, %

Загальні позитивні результати – 61,6%
Загальні негативні результати – 38,4%

Дані експериментальних груп (%)

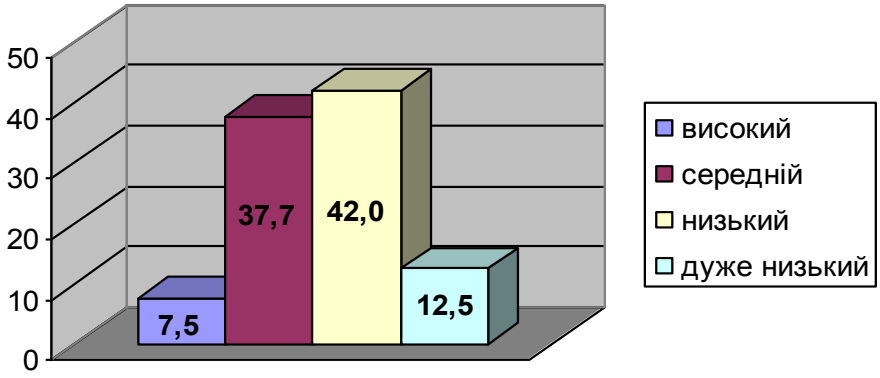
Загальні позитивні результати – 82,5%
Загальні негативні результати – 17,5%

Рисунок 2.2. Стан сформованості національної свідомості за критеріями оцінювання її раціонально-пізнавального компоненту

Наведена діаграма свідчить про зростання високого та середнього рівнів сформованості раціонально-пізнавального компонента національної свідомості майбутніх учителів початкових класів. Це стало можливим насамперед завдяки роботі за напрямом, що був визначений нами як «збагачення змісту професійної підготовки». Важливим фактором у цьому напрямі роботи стало впровадження експериментальної програми курсу «Українська література», у якій було поєднано українську літературу з історією, культурою, народознавством. Художні твори, рекомендовані для детального аналізу, мали яскраво виражену національну спрямованість, засвоєння яких мали вирішальний вплив на формування національної свідомості майбутніх учителів. Слід зазначити, що певний вплив на формування раціонально-пізнавального компонента національної свідомості студентів мала і науково-дослідницька робота студентів, яка сприяла активізації їхньої самостійної пошуково-дослідницької діяльності.

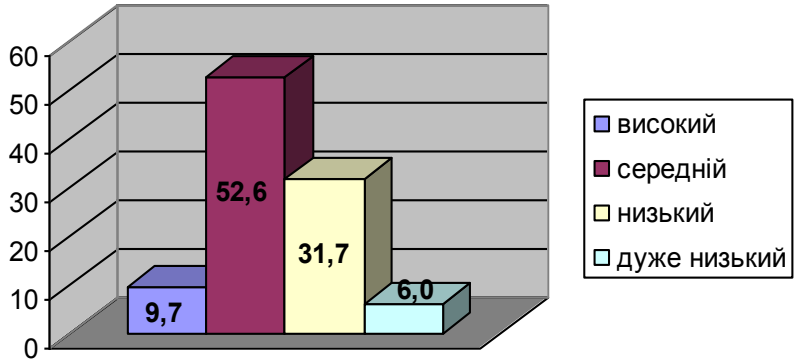
За показниками критеріїв «шанобливе ставлення до культури» та «відповідальність за національні інтереси», що стали основою визначення рівня сформованості емоційно-ціннісного компонента, підсумкове анкетування показало такі результати, відображені у вигляді діаграм (рис. 2.3).

Результати експериментальної роботи свідчать про те, що емоційний відгук на сучасні культурні та державницько-політичні події в Україні у майбутніх учителів досить значний. Наприклад, неабияку зацікавленість молоді люди стали виявляти до української культури: літератури, періодичної преси, популярної (естрадної) музики, кіно. Значно зріс інтерес до подій громадсько-політичного життя, в основному діяльності органу законодавчої влади – Верховної Ради. Це впливає на зростання кількісних і якісних показників сформованості емоційно-ціннісного компоненту національної свідомості. Так зацікавленість громадсько-політичними та культурними подіями життя країни зросла на високому рівні її оцінки з 7,5% до 20,0%, тобто майже втричі, і це при даних підсумкового контрольного зрізу 9,7%.

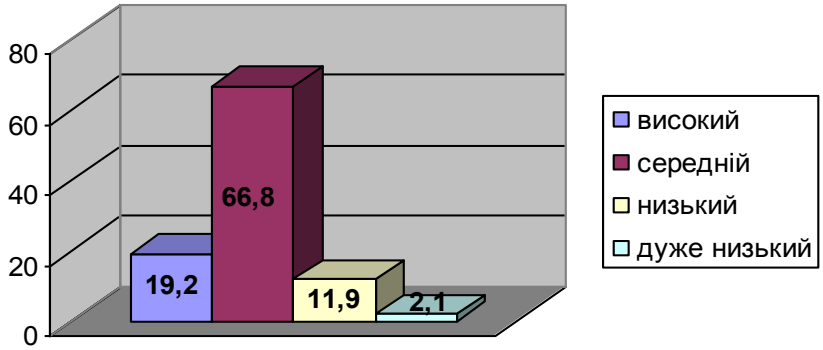
Дані констатувального етапу експерименту, %

Загальні позитивні результати – 45,2%
Загальні негативні результати – 54,8%

Дані контрольних груп (%)

Загальні позитивні результати – 62,3%
Загальні негативні результати – 37,7%

Дані експериментальних груп (%)

Загальні позитивні результати – 86,0%
Загальні негативні результати – 14,0%

Рисунок 2.3. Стан сформованості національної свідомості за критеріями оцінювання її емоційно-ціннісного компоненту

Але найбільші успіхи роботи можна констатувати у вихованні потреби в опануванні історії українського народу для розуміння сутності сучасних культурно-історичних процесів: зростання даних високого рівня майже у 7 разів – з 2,2% до 14,2% при зведенні дуже низького рівня аж нанівець, тобто

до 0%, а взагалі непозитивних даних (низький плюс дуже низький) – з 47,5% до 10,6%; підкреслимо ще раз – вже ніхто не виявив байдужості до них, тобто дуже низького рівня зацікавленості цими питаннями.

Про динаміку процесу формування емоційно-ціннісного компоненту за показником «*відповідальність за національні інтереси»* свідчать такі дані: від 47,9% позитивних (і відповідно 52,1% негативних) результатів до 87,5% позитивних (і відповідно 12,5% негативних) результатів. При цьому зменшилася кількість студентів з низьким та дуже низьким показником: з 14,6% до 2,4%. Щодо пункту відчуття обов'язку передачі національної спадщини майбутнім поколінням показника *«відповідальність за національні інтереси»,* то тут маємо такий результат: спочатку високий рівень усвідомлення важливості такої роботи продемонстрували (за результатами констатувального етапу експерименту) тільки 1,1% опитуваних, а підсумкові зрізи показали значну, що у контрольних групах помітно зростання майже у 6 разів – 6,2%, а в групах експериментальних – майже у 15 разів (15,4%). Це є свідченням ефективності обраних педагогічних технологій та запропонованих нами напрямів впровадження українського художнього слова в освітній процес ЗВО.

Експеримент дав можливість прослідкувати динаміку процесу формування емоційно-ціннісного компоненту національної свідомості за показником «*шанобливе ставлення до культури».* Маємо такі дані: від 42,6% позитивних (і відповідно 57,4% негативних) результатів констатувального етапу експерименту до 84,5% позитивних (і відповідно 15,5% негативних, причому дуже низького рівня – всього 1,8%) результатів експерименту формувального. Для контрольних груп ці дані такі: позитивні – 61,7%, відповідно негативні – 38,3%, причому дуже низький – 4,7%.

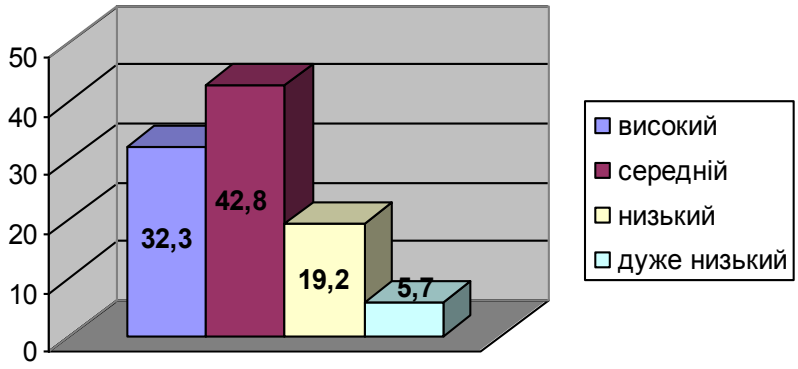
Отже, проведена робота свідчить про те, що сформованість національної свідомості за показниками оцінювання її емоційно-ціннісного компоненту характеризується динамікою зростання позитивних результатів: з 45,2% до 86,0% у групах контрольних до 62,3%. При цьому результат «дуже низький»

значно зменшився: у контрольних групах – вдвічі, а в експериментальних – майже в 6 разів.

Дані констатувального етапу експерименту дали можливість виявити рівень сформованості національної свідомості майбутніх учителів за показниками оцінювання її *діяльнісно-практичного компоненту.* Цей показник був досить високим: загальні позитивні результати його склали 75,1%, негативні – 24,9%. Ці дані відображає діаграма стану сформованості національної свідомості майбутніх учителів за діяльнісно-практичним компонентом (рис. 2.4).

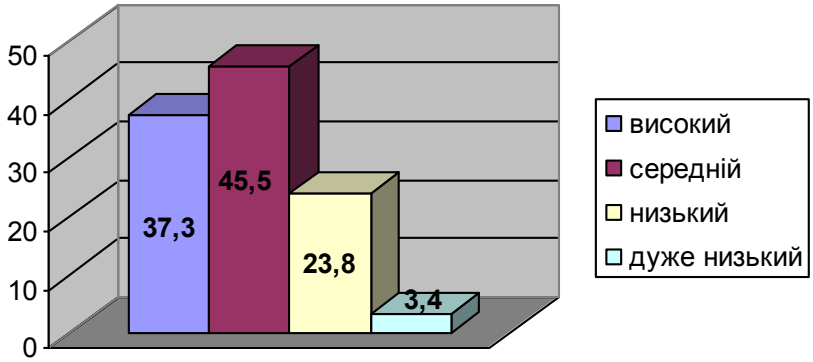
Формуванню діяльнісно-практичного компоненту сприяло створення відповідних педагогічних умов для активізації самостійної роботи студентів. Науково-дослідницька робота студентів під керівництвом викладачів виступала основним засобом формування цього компоненту національної свідомості. Дані експерименти відображено і у діаграмі (рис. 2.4).

Отже, є всі підстави вважати позитивною динаміку сформованості національної свідомості майбутніх учителів початкових класів, а результати експериментальної роботи з упровадження українського художнього слова у навчально-виховний процес – задовільними. Згідно з отриманими даними, кількість осіб із високим рівнем національної свідомості зросла з 17,2% до 29,9%, у контрольних групах – до 20,6%. Загальний позитивний результат зріс майже на 30% (з 58,7% до 87,8%), проте у контрольних групах це підвищення склало лише 10%.

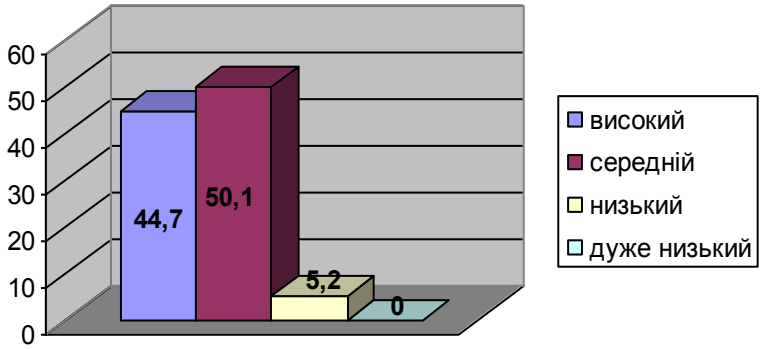
Дані констатувального етапу експерименту (%)

Загальні позитивні результати – 75,1%
Загальні негативні результати – 24,9%

Дані контрольних груп (%)

Загальні позитивні результати – 82,8%
Загальні негативні результати – 17,2%

Дані експериментальних груп (%)

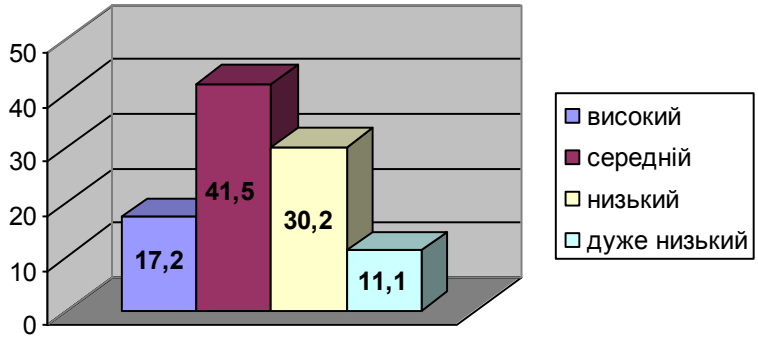
Загальні позитивні результати – 94,8%
Загальні негативні результати – 5,2%

Рисунок 2.4. Стан сформованості національної свідомості за критеріями оцінювання її діяльнісно-практичного компоненту

У порівнянні з даними констатувального етапу експерименту загальний негативний результат зменшився з 41,3% до 12,2%, а у контрольних групах до – 31,1%. Слід наголосити також і на помітному зменшенні осіб із дуже низьким

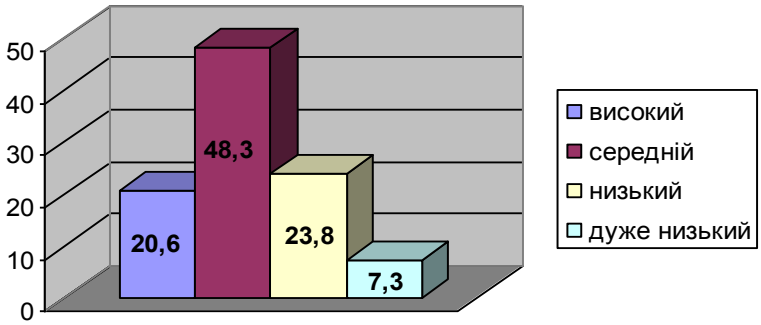
рівнем сформованості національної свідомості: з 11,1% до 1,8% (у контрольних групах – 7,3%).

Відображення стану сформованості національної свідомості майбутніх учителів за остаточними загальними середньоарифметичними даними нашої дослідно-експериментальної роботи дає схема-діаграма (рис. 2.5).

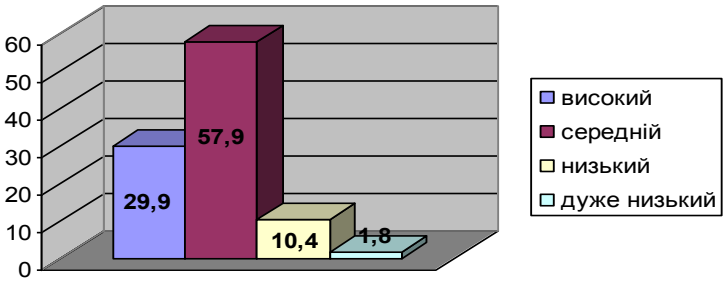
Дані констатувального етапу експерименту

Загальні позитивні результати – 58,7%
Загальні негативні результати – 41,3%

Дані контрольних груп

Загальні позитивні результати – 68,9%
Загальні негативні результати – 31,1%

Дані експериментальних груп

Загальні позитивні результати – 87,8%
Загальні негативні результати –12,2%

Рисунок 2.5. Стан сформованості національної свідомості майбутніх учителів початкових класів (загальні середньоарифметичні дані)

Отримання позитивних результатів дослідно-експериментальної роботи стало можливим завдяки впровадженню визначених нами напрямів формування національної свідомості та дотримання певних педагогічних принципів. Головним із них при роботі за напрямом «збагачення змісту професійної підготовки» був принцип цілісного гармонійного сприйняття національної культури. При роботі за напрямом «збільшення впливу національних культурних цінностей у процесі навчально-виховної роботи» головним був принцип використання емоційно-ціннісного потенціалу національної культури, зокрема української літератури та її художнього слова, для розвитку моральної сфери особистості, оскільки література завдяки виразності емоційного впливу на особистість надає особливо великих можливостей цьому педагогічному принципу. Принцип мотивування самоідентифікації національних цінностей був головним у реалізації напряму «створення педагогічних умов для активізації самостійної пізнавальної, дослідницької діяльності студентів».

Отже, аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи дав можливість зробити висновок про доцільність запропонованих нами засобів формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів шляхом упровадження в освітній процес українського художнього слова за основними професійно орієнтованими педагогічними напрямами, розробленими у даному дослідженні.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз проблеми дослідження та отримані результати науково-експериментальної роботи дозволили зробити такі **висновки:**

1. Формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів – складова і невід'ємна частина вирішення фундаментальної проблеми підготовки національних педагогічних кадрів.

Доведено, що українська література та її художнє слово є одним із найважливіших чинників багатогранного і складного процесу фахової підготовки вчителів початкових класів. Теоретично обґрунтовано і доведено, що вплив художнього слова надзвичайний, бо, передусім, забезпечує формування усіх рівнів національної свідомості, сприяє реалізації її основних функцій та є невід'ємною складовою емоційно-ціннісного структурного компонента національної свідомості. Національна свідомість має три ступені розвитку: етнічний, культурно-історичний та громадянський. При цьому саме ступінь культурно-історичний є таким, що виявляє національну належність та репрезентує її перед усім світом. Структура національної свідомості включає в себе такі компоненти: раціонально-пізнавальний, емоційно-ціннісний та діяльнісно-практичний.

У дослідженні визначено функції національної свідомості (орієнтаційно-пізнавальна, визначально-ідентифікаційна, організаційно-консолідуюча, емоційно-оцінювальна, культуротворча, регулятивно-контролююча), які склалися у процесі її культурно-історичного розвитку. Вони мають певну відповідність ступеням розвитку національної свідомості: орієнтаційно-пізнавальна та визначально-ідентифікаційна функції – етнічному, емоційно-оцінювальна і культурологічна – культурно-історичному, організаційно-консолідуюча та регулятивно-контролююча – громадянському.

2. Доведено, що факторами впливу на процес формування національної свідомості майбутніх учителів виступають науково-світоглядний, художньо-

естетичний та побутово-інформаційний. При цьому з'ясовано, що головну увагу у педагогічному процесі слід надавати художньо-естетичному фактору впливу, оскільки він базується на оперуванні емоційно забарвленими образами, а тому має особливий вплив на свідомість молодої людини.

Визначено основні професійно орієнтовані педагогічні напрями впровадження українського художнього слова як одного з важливих чинників формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів: 1) збагачення змісту професійної педагогічної підготовки (оновлення, систематизація та інтеграція курсу вивчення української літератури, що сприятиме усвідомленню студентами основних знань про народ, націю, Батьківщину); 2) збільшення впливу національних культурних цінностей у процесі виховної роботи (забезпечення глибокого засвоєння майбутніми вчителями національних традицій і звичаїв, відображених у них гуманістичної духовності, національної свідомості українського народу); 3) створення педагогічних умов для активізації самостійної пізнавальної, дослідницької діяльності студентів у процесі формування в них національної свідомості.

3. Розроблена система критеріїв оцінки рівнів та показників розвитку національної свідомості майбутніх учителів, що охоплює раціонально-пізнавальний, емоційно-ціннісний та діяльно-практичний критерії, виявилася у: а) цілісності культурних знань та потребі в їх поглибленні; б) шанобливому ставленні до культури; в) відповідальності за національні інтереси; г) практичній участі у розвитку культури. Ці критерії та показники за даними констатувального етапу експерименту свідчать про те, що оцінити його цілком позитивно, як такий, що дозволяє виконувати свій професійний педагогічний обов'язок на рівні сучасних вимог, не можна, хоча для пересічної молодої людини такий середньостатистичний рівень можна тлумачити як задовільний. Розроблені та апробовані основні професійно орієнтовані педагогічні напрями впровадження українського художнього слова в освітній процес дають великі можливості для цілеспрямованого, ефективного впливу на процес формування національної свідомості майбутніх учителів.

4. Апробація умов, що стимулюють процес формування національної свідомості майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки, дала можливість прийти до висновку, що основними з них є: цілеспрямованість і взаємозв'язок змістових і процесуальних компонентів навчальної роботи в системах – «викладач» – «студент»; «студент – студент»; послідовне здійснення роботи з розвитку національної свідомості на заняттях літератури; виважений добір програмного матеріалу з української літератури, історії, крає- і родинознавство та оптимальне використання літературного матеріалу для формування національної свідомості майбутнього вчителя; засвоєння виховного потенціалу літературних творів з позицій національної свідомості та загальнолюдської моралі; осмислення художнього матеріалу про відродження духу національної гідності й самопошани.

Виявлено найбільш перспективний компонент національної свідомості – емоційно-ціннісний, що дозволяє цілеспрямовано та ефективно впливати на сфери вияву національної свідомості майбутніх учителів (інформаційно-когнітивну (знання), емоційно-чуттєву (емоції, почуття) та рефлексивну (дієво-вольову). Активізація процесу вивчення літератури за рахунок включення нового змістовного світоглядного матеріалу і застосування різноманітних активних форм і методів роботи, застосування сучасних педагогічних технологій дозволяє більш якісно впливати на процес формування національної свідомості та рівень професійної підготовки майбутніх учителів.

Якість реалізації розвитку національної свідомості на заняттях літератури залежить від різних факторів, у тому числі і від того, наскільки наявні нормативні матеріали, навчальні посібники і програми дозволяють організувати даний процес. Однак непогодженість і невідпрацьованість, з цього погляду, вимог стандартів, програм, підручників і навчальних посібників є відображенням слабкої вивченості проблеми активізації сприйняття студентами курсу літератури з метою формування національної свідомості студентів.

5. Результати проведеного дослідження дали підстави сформулювати конкретні методичні рекомендації щодо формування національної свідомості

майбутніх учителів у професійній підготовці засобами української літератури:

− в аудиторії між викладачем і студентами повинні складатися довірливі стосунки, повне порозуміння. Домогтися такої атмосфери заняття можна тільки поважаючи свого вихованця, його людське «Я». Викладач повинен пам'ятати, що заняття літератури – це час вільного, довірливого спілкування;

− звертаючись до художнього твору, слід зважати на його національну значимість, добирати такий матеріал, що допомагає формувати не лише підвищений інтерес студентів до національних традицій, історії українського народу, його світогляду, а й більш повноцінне сприймання художнього твору;

− формувати національну свідомість майбутніх учителів на матеріалах художніх творів шляхом поетапного ускладнення системи завдань при роботі над художнім твором;

− пам'ятати, що уміння аналізувати вчинки героїв з національних та морально-етичних позицій мають важливе значення для формування у студентів особистісної життєвої позиції, поглядів та переконань, культури поведінки, національної свідомості, а формування стійких понять про національні норми поведінки, етику стосунків, національні риси залежить від уміння викладача організовувати процес осмислення навчального матеріалу, обрати методи, прийоми і форми навчання, які стимулюють розумову діяльність студентів;

− враховувати цілісність і взаємозв'язок усіх структурних компонентів національної свідомості, повсякчас створювати оптимальні умови, що дозволять реалізувати складну задачу етичного, естетичного, екологічного, громадянського (невід'ємною складовою частиною якого є національна свідомість) виховання і розвитку особистості майбутнього вчителя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Українські університети перед викликами соціально-турбулентного світу. *Вища освіта України*. 2022. № 4. С. 5–12.

2. Балл Г. О. Теоретична психологія як царина науковості й духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша «Структура особи»). *Психологія і суспільство*. 2015. № 3. С. 72–79.

3. Береза Р. П. Формування національної самосвідомості студентів мистецько-педагогічних спеціальностей засобами театралізації народних свят : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2001. 20 с.

4. Бех І. Д. Дитиноцентризм. Енциклопедія освіти / Нац. акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень ; заст. гол. ред. В. І. Луговий, О. М. Топузов ; відп. наук. секр. С. О. Сисоєва ; редкол.: О. І. Ляшенко, С. Д. Максименко, Н. Г. Ничкало, П. Ю. Саух, Л. Д. Березівська, І. Д. Бех, В. Ю. Биков, М. С. Гальченко, В. В. Засенко, С. А. Калашнікова, М. О. Кириченко, Л. Б. Лук'янова, В. Г. Панок, В. О. Радкевич, О. Я. Савченко, М. М. Слюсаревський, О. В. Сухомлинська. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. С. 228–229.

5. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ – Чернівці : «Букрек», 2018. 320 с.

6. Бех І. Д., Чорна К. І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України : програмно-виховний контекст. Київ : б. в., 2014. 48 с.

7. Біденко Є. Діалектика становлення аксіологічної платформи особистості в педагогічному процесі. *Вища освіта України*. 2020. № 3. С. 72–78.

8. Борисова С. В. Формування національної самосвідомості майбутніх учителів засобами українського музичного мистецтва : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Луганськ, 2002. 21 с.

9. Ващенко Г. Виховний ідеал : підручник для педагогів, вихователів

молоді і батьків. 3-є вид. Полтава : Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.

10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доп.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

11. Виховна робота зі студентською молоддю : навчальний посібник / за заг. ред. Т. Ю. Осипової. Одеса : Фенікс, 2006. 288 с.

12. Вишневський О. І. Сучасне українське виховання. Педагогічні нариси. Львів : Львів. обл. наук.-метод. ін-т освіти, Львів. обл. пед. т-во ім. Г. Ващенка, 1996. 238 с.

13. Вовк В. І. Патріотизм як елемент культури : бібліогр. огляд-дайджест / В. І. Вовк ; ред. С. О. Чачко, В. М. Кучерява. Київ : Державна бібліотека України для юнацтва, 2016. 36 с.

14. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнограф. нарис. Київ : Оберіг, 1991. Т. 1. 456 с.

15. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. 2-ге вид., доп. і випр. Рівне : Волинські обереги, 2011. 552 с.

16. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.

17. Гурін Р. С. Етнопедагогіка : курс лекцій : методичні рекомендації. Одеса : ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2013. 127 с.

18. Гурін Р. С. Народна педагогіка – основа формування національної свідомості майбутніх учителів. *Інноваційна педагогіка*. 2020. № 26. С. 111–114.

19. Гурін Р. С. Самосвідомість як категорія педагогічної акмеології. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі* : матеріали ІІІ Міжнародного конгресу, м. Одеса, 18–21 травня 2017. Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 54–55.

20. Добровольська Л. Н. Національне-патріотичне виховання молодших школярів – пріоритетний напрям діяльності педагогів : посібник / Л. Н. Добровольська, В. О. Чорновіл ; рец. С. А. Гаряча, В. М Мединська. Черкаси : КНЗ «ЧОІПОПП Черкаської обласної ради», 2016. 135 с.

21. Євтух В. Б. Етнічність : енциклопедичний довідник. Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. Київ : Фенікс, 2012. 396 с.

22. Жорнова О. І. Музично-творчий розвиток учнів молодшого шкільного віку засобами сучасного дитячого фольклору : дис. … канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 1998. 166 с.

23. Задорожна-Княгницька Л. В. Історія педагогіки : навчальний посібник для студентів ЗВО. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 364 с.

24. Задорожна-Княгницька Л. В., Тимофєєва І. Б. Загальні основи педагогіки : навч. посіб. для здоб. вищої освіти за освітнім ступенем «Бакалавр» спец. 013 «Початкова освіта». Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 192 с.

25. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : наук.-метод. посіб. Київ : МАУП, 2000. 312 с.

26. Ігнатуша А. Л. Національно-патріотичне виховання майбутніх вчителів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2015. Ч. 1. № 7 (296). С. 206–212.

27. Історія педагогіки : у 2 ч. Ч. 1. Історія зарубіжної педагогіки і шкільництва : навч. посіб. для студ. закладів вищої пед. освіти / уклад.: Ткачук М. М., Ткачук Л. В. Вид. 2-ге, допов. та переробл. Умань : Візаві, 2020. 280 с.

28. Казанжи І. В. Формування толерантно-партнерських стосунків в умовах Нової української школи. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. № 64. 2019. Т. 1. С. 36–40.

29. Козловський Ю. М. Педагогіка : підручник / Ю. М. Козловський, В. Л. Ортинський, Л. В. Дольнікова. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2020. 372 с.

30. Концептуальні засади реформування школи: Нова українська школа. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf (дата звернення: 12.04.2024).

31. Концепція національного виховання студентської молоді. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr2_4290-09#Text (дата звернення: 28.05.2024).

32. Короткий словник актуальних педагогічних термінів / упор. Флегонтова Н. М. Київ : КНУТД, 2013. 55 с.

33. Кресіна І. О. Національна свідомість. Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: https://esu.com.ua/article-71053 (дата звернення: 25.06.2024).

34. Кульчицький В. Патріотичне виховання як складова професійної підготовки майбутнього фахівця. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород : Говерла. 2019. № 44. С. 88–92.

35. Кульчицький В. Й. Історіографія дослідження патріотичного виховання в школах України другої половини XX – початку XXI століть. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*. 2022. № 1 (23). С. 7–12.

36. Лозко Г. С. Українське народознавство. Київ : Зодіак-ЕКО, 1995. 368 с.

37. Максименко С. Д. Психогенетичний потенціал особистості : монографія. Київ : «Видавництво Людмила», 2021. Том 1. 704 с.

38. Маценко Л. М. Теорія і методика виховання : навчальний посібник. Вид. 3-тє, доп., перероб. Київ : ЦП «Компринт», 2019. 319 с.

39. Мещерякова Н. П. Проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX – поч. XX ст. : дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 1996. 190 с.

40. Мурсамітова І. А. Формування національної свідомості майбутнього вчителя засобами мистецтва. *Освіта України в умовах військового конфлікту на Донбасі*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної

конференції (м. Лисичанськ 27 лютого 2017 р.). Лисичанськ : ВП «Лисичанський педагогічний коледж Луганського національного університету імені Тараса Шевченка». Лисичанськ : ФОП Пронькіна К. В. 2017. С. 149–154.

41. Навчально-методичний посібник щодо організації самостійної роботи здобувачів вищої освіти з дисципліни «Методика виховної роботи та основи педагогічної майстерності» : для здобувачів денної та заочної форм здобуття освіти пед. спеціальностей / укладачі : Н. А. Несторук, Л. В. Кокоріна. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2021. 208 с.

42. Особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях : метод. посіб. / [авт. кол.: Т. К. Окушко, Ж. В. Петрочко, Н. В. Харченко та ін.]. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 198 с.

43. Паршук С. Підготовка майбутніх учителів до формування національної свідомості у здобувачів початкової освіти. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. № 4 (67). 2019. С. 139–142.

44. Про вищу освіту : Закон України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18 (дата звернення: 06.07.2024).

45. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 р. № 87. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019 (дата звернення: 15.04.2024).

46. Про повну загальну середню освіту : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text (дата звернення: 22.05.2024).

47. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 р. № 286-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 18.03.2024).

48. Сікорський П. І. Нова педагогіка. Львів : Львівська політехніка. 2021. 539 с.

49. Слоньовська О. В. Формування моральних та естетичних ідеалів у старшокласників у процесі вивчення історичної романістики (на матеріалі

творчості П. Куліша та І. С. Нечуя-Левицького) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 1996. 178 с.

50. Сова В. В. Національно-патріотичні виховні заходи : методичний посібник / В. В. Сова ; рец. О. С. Ніколаєв. Запоріжжя : КЗ «Центр туризму» ЗОР, 2017. 80 с.

51. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. Київ : «ЕксОб», 2004. 304 с.

52. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка. Київ : Рад. школа, 1985. 312 с.

53. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка : навчально-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1997. 232 с.

54. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

55. Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин. Вибрані твори : у 5 т. Київ, 1997. Т. 5. С. 359–366.

56. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори : в 5-ти т. Т. 3. Київ : Рад. школа, 1977. С. 5–279.

57. Сущенко Л. О., Андрющенко О. О. Теорія і методика виховної роботи : навчально-методичний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Початкова освіта» освітньо-професійної програми «Початкова освіта». Запоріжжя : ЗНУ, 2023. 211 с.

58. Сущенко Л. О., Зубцова Ю. Є. Історія педагогіки: навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності «Початкова освіта» освітньо-професійної програми «Початкова освіта». Запоріжжя : ЗНУ, 2020. 143 с.

59. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. Інститут проблем виховання НАПН України. Вип. 20. Кн. 1. Київ, 2016. 360 с.

60. Трофанова М. П. Формування національної свідомості і самосвідомості майбутніх учителів. Викладання і виховання в початкових

класах національної школи : посібник / упоряд. та заг. ред. : О. О. Любар та Д. Т. Федоренко. Кривий Ріг, 1995. С. 183–188.

61. Тхоржевський Д. О. Наукові основи виховання національної свідомості. *Філософія. Історія культури. Освіта* : доп. та повідом. ІІІ Міжнар. конгресу україністів. Харків, 1996. С. 348–354.

62. Формування загальнолюдських та патріотичних цінностей у студентської молоді : зб. наук. пр. / ред. А. С. Кобець, П. К. Охмат, В. І. Мороз та ін. Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет, 2015. 279 с.

63. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 508 с.

64. Чепіль М. М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина Х1Х – перша третина ХХ ст.). Дрогобич : Відродження, 2001. 503 с.

65. Чорна К. Національна ідея як фактор становлення патріотизму у дітей та молоді. *Шлях освіти*. 2008. № 3. С. 5–11.

66. Шевченко В. Освіта і національна ідентичність в умовах глобалізації. *Освіта і управління*. 2004. № 2. С. 39–41.

67. Щербань П. Формування гармонійно розвиненої особистості – мета національної школи. *Сільська школа*. 2004. № 35–36. С. 4–6.